
Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1)

Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin
Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi¹**

FUAT ERCAN

---

*Tırmanmak için dayamak gerek /Şu bir basamağ: /itmiş / merdiveni.
Ne arayabiliriz bu depoda / Ka:ğuşa yığılıp kalmışsa? (J. L. Borges, Tılsımlar)*

Giriş

Türkiye ekonomisi son yirmi yılda önemli bir dizi yapısal değişim geçiriyor. Popüler dilde batılılaşma, çağdaşlaşma, kalkınma ya da sanayileşme olarak

---

Kapitalizmin Türkiye'deki gelişim dinamiklerini Eleştirel-Marksist bir çerçevede ele almak amacıyla hazırlanan bu çalışmanın -en azından yazar için- başlangıç niteliğinde olduğunu belirtmek istiyorum. Bu anlamda yazının eleştirel bir gözle okunarak değerlendirilmesi, bu tarz çalışmaların geliştirilmesi için yararlı olacaktır.

** Yazının genel çerçevesinin oluşumunda Kurtar'ın daha önce yaptığı bir çalışmasının dikkat çektiği noktalar ve yazının içeriğine ilişkin Koray'ın bir dizi önerisi oldukça anlamlı oldu. Ama yazının son halini okuyarak gözden geçiren Demet, Gülseren ve Zafer'in emek ve katkılarını burada anmadan geçmek haksızlık olur. Özellikle dile ve içeriğe yönelik bir dizi eleştiri ve öneri yazının daha az hatalı ve daha donanımlı olmasını sağladı. Kendilerine teşekkür ederim.

adlandırılan süreç aslında kapitalizmin özüne ilişkin olan *sermaye birikim mekanizmalarının* oluşum sürecidir. Son yıllarda gerçekleşen hızlı değişim ve değişimle birlikte açığa çıkan yeni dinamikler, sermaye birikiminin ulaştığı yeni bir aşamayı işaret ediyor. Bu anlamda bir süreklilikten söz edebiliriz. Sürekliliği tanımlayan temel değişkeni, az sayıda büyük sermaye için, ülke içi birikim koşullarının sona ermesi olarak tanımlayabiliriz. Diğer bir deyişle, sermayenin toplam sosyal döngüsü ülke içi koşullarının belirli bir düzeyine ulaşmıştır. Bu düzey, kendine özgü bir dizi mekanizmayı harekete geçirmiştir. Bu mekanizmalardan en önemlisi hiç kuşkusuz ülke içi sermaye birikim mekanizmasının, dünya ölçeğinde süren sermayenin toplam birikim mekanizmasıyla bütünleşme *zorunluluğunu* hissetmesidir. Bu anlamda 1980'lerde gerçekleşen değişimin hem iradi bir *istek*, hem de *zorunluluktan* kaynaklandığının vurgulanması gerekiyor. 1980'li yıllarda dünya piyasalarına açılmanın ülke içinde belirli bir donanımına ulaşan sermayeler açısından stratejik bir değişim, yani *iradi* bir isteğin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan sermaye birikiminin dünya ölçeğinde gerçekleşen gelişimine eşitsiz eklemleme, Türkiye ekonomisi ve dolayısıyla sermaye açısından bir *zorunluluk* haline gelmiştir. İradi mekanizma, sermaye birikiminin ülke içi birikimi ile doğrudan ilişkili iken; zorunluluk, Türkiye'de içe dönük sermaye birikiminin de niteliğini önemli ölçüde belirleyen, sermayenin dünya ölçeğinde birikim dinamikleriyle ilişkilidir. Değişimin sağlıklı analizi için birbirleriyle ilişkili bu iki dinamiğin açığa çıkış tarzının ve her bir değişkenin kendine özgü özelliklerinin analize katılması gerekiyor.

Bu çalışmada Türkiye'de kapitalizmin son yıllarda geçirdiği dönüşüm ele alınarak analiz edilecek. Son yıllarda dönüşüme ilişkin bir dizi önemli çalışma yapılmakla birlikte, bu çalışmada dönüşümün eleştirel ve alternatif bir çerçevede analiz edilmesinin olanakları aranacak. Böyle bir çabaya girmemin temel nedeni, yapılan çalışmaların yaşanan gerçekliği bütünlüklü analiz etmekten uzak veya verili toplumsal ilişkiler sistemine içkin olan güç ilişkilerinde tarafgil oldukları düşüncesi yatmakta. Bu düşünceler aynı zamanda çalışmanın içeriğini belirlemiştir. Çalışmanın ilk bölümünde farklı açıklamalar içinde Eleştirel-Marksist bir analizin farklılığına işaret edilecek.¹

¹Kapitalizmin Türkiye'de gelişme dinamiklerini anlamaya ilişkin analiz ve yaklaşımların bütünlüklü eleştirisi bir başka çalışmanın konusu olduğu için bu konu, yazıda sadece çalışmanın genel çerçevesinin tanımladığı sınırlar içinde ele alınacak.

Eleştirel-Marksist bir analizin tanımladığı genel çerçeve ise Türkiye’de sermaye birikiminin tarihsel gelişme eğilimlerini analiz etmemize olanak sağlayacaktır. İkinci bölümde kapitalizmin Türkiye’de gelişme eğilimlerinin ilk uğrağı olarak kabul ettiğimiz ve 1980 sonrası dönemin anlaşılması için özel bir öneme sahip olan *işe yönelik sermaye birikim tarzının* temel dinamiklerini açıklamaya çalışacağız. Bir dizi ülke örneğinden de hareket ederek yapacağımız analizde, Türkiye’de 1980 sonrası gerçekleşen değişimin temel belirleyenlerini işaret etmeye çalışacağız.² Üçüncü bölümde, Türkiye’de *sermaye birikim sürecinin uluslararasılaşma* isteği/zorunluluğu ve sonuçları analiz edilecek. Son bölüm de ise gelinen bu aşamada, Türkiye’de muhalif ve sol hareket ya da eğilimlerin yaşanan sürece ilişkin açıklama ve analizleri eleştirel bir şekilde ele alınarak çözümlenecek.

1. Yaşanan Süreci Anlamak: Eleştirel Bir Çerçeve

1.1. Bir Alternatif: Eleştirel-Marksist Analiz

İradî ve zorunlulukların kesiştiği noktada yaşanan değişim sürecini içsel tutarlılığı olan bir çerçevede anlayabilmek, öncelikle bir konum belirlemeyi gerekli kılıyor. Akademik dünyada sıkça yapılan, referanslar içinde kaybolma gibi bir amacım yok. Sadece süreci anlamaya çalışan farklı açıklamalar içinde bu çalışmanın yerini belirlemeye çalışmak istiyorum. Eleştirel-Marksist analizin sağladığı olanakları harekete geçirip yaşanan sürece ilişkin analizlere baktığımızda, Borges’in ifade ettiği gibi bir *kargaşa yığını* ile karşı karşıya olduğumuzu görüyoruz. Bu kargaşaya bakma olanağı verecek ve dahası kargaşanın referans aldığı değişim halindeki sosyal gerçekliği anlamamızı kolaylaştıracak *merdivenin* Eleştirel-Marksist bir analiz olduğunu düşünüyorum. Eleştirel-Marksist analiz, tarihsel ve toplumsal dinamikleri anlamamız açısından önemli açılımları olmasına karşılık, son yıllarda belirleyici olan hegemonik söylemin/söylemlerin olumsuz etkilerine maruz kalmıştır. Düşünsel açıdan *eleştirel olmayan teorilerin* belirleyiciliğinin artmasının temel nedeni, bu teorilerin gerçekliği açıklama gücünden daha çok,

² Çalışmanın uzunluğu ve üçüncü bölümün, bir sonraki sayının içeriği ile uygunluk göstermesi göz önüne alınarak, yazının iki bölüm halinde yayınlanmasına karar verilmiştir.

³ Eleştirel-Marksist sosyal bilim kavramlaştırması özellikle seçilmiştir. "Marksist iktisat" tanımının Marx’a yapılmış bir haksızlık olduğunu düşünüyorum. Daha detaylı bir ele alış için bkz: Ercan, 1997.

gerçekliğe ilişkin dönüşümün bu teorilerin belirleyiciliğini arttırmasıdır. Daha açık bir ifade ile 1970'lerden sonra kapitalizmin uzun dönemli krizi, aynı zamanda kapitalizme özgü mekanizmaların (metalaşma, ticarileşme, sermayenin uluslararası düzeyde yoğunlaşma ve merkezileşmesi, vs.), toplumsal ilişkiler üzerinde daha fazla belirleyiciliğine yol açmıştır. Tüm bu mekanizmalar, beraberinde toplumsal ilişkilere içkin olan güç ilişkilerinin daha fazla eşitsiz bir hal almasına yol açtığı ölçüde, sosyal gerçekliğin analizinde alternatif eleştirel açıklama biçimlerinin de güç kaybetmesine neden olmuştur. Hiç kuşkusuz alternatif açıklama biçimleri içinde en büyük tahribat, açıklama gücünden olmasa da, kendini ifade etme kanalları bulma açısından Marksizm yaşamıştır. Hegemonik söylemin ısrarla, her şeyin değiştiği bir dünyada Marksizmin arkaik kaldığına ilişkin vurguları oldukça belirleyici olmuştur. Michael Storper'ın işaret ettiği üzere bu yöndeki eleştiriler, Marksizmin kendi içinde eleştirel bir sürecin yaşanmasına neden olmuş ve Marksizme özgü bir dizi temel referans noktası *açıklık ve çeşitlilik* adına göz ardı edilmiştir.⁴ Bu savunmacı tavırlar ise yaşanan süreçlerin tarihsel ve yapısal özelliklerinin göz ardı edilmesine yol açmıştır. Tekil olan ve farklılıklar üzerine yapılan ısrarlı vurgular, özellikle son yıllarda belirli bir düzeye ulaşmış ve kültürel analizler ya da analizlerde kültürel belirlemeler önemli ölçüde artış göstermiştir. Ama tüm bu gelişmeler diğer yandan duygusal olarak anti-kapitalist olma halini daha bir harekete geçiren bazı Marksistlerin 'hayatta hiçbir şey değişmedi' yönünde aşırı indirgemeci ve tümdengelimci açıklamalar yapmalarının yolunu açmıştır. Özellikle kapitalizmin *gerçek anlamda toplumsal ilişkileri boyunduruk altına*⁵ aldığı ve

⁴ Marksist teorinin günümüzdeki yoksulluğunun nedenleri üzerine bir çalışma için bkz: Storper, 2001.

⁵ Kapitalizmin son dönemi açısından, yaşanan değişim sürecinin bütünlüklü analizi için Kapital'in Penguin baskısında ek olarak yer alan ama diğer baskılarında ve dolayısıyla Türkçe çevirilerinde yer almayan "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" ("Results of the Immediate Process of Production") bölümünde önemli bir açıklama mevcuttur. Buradaki biçimsel (*formal*) ve gerçek (*reel*) boyunduruk altına alma (*subsumtion*) kavramlaştırması özel bir önem taşımaktadır. Marx'ın özellikle sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruk altına alma pratiği üzerine açıklamalarını, günümüzde sermaye birikiminin dünya ölçeğinde (mekansal anlamda) ve tüm toplumsal alanlarda (yoğunlaşma) belirleyiciliğinin artması yani toplumun gerçek anlamda boyunduruk altına alınması biçiminde düşünebiliriz. Kavramı Marx'ın tanımladığı ve Frankfurt Okulunun kültürel alana taşıdığı anlamın ötesinde Deleuze ve Guattari'nin kullandığı biçimiyle kavramlaştıran bir çalışma için bkz: Hardt ve Negri, 2000 :25. Bu anlamda Marksist teori dolayında anlamlı ve özel bir vurguyu özellikle tüketim ilişkileri dolayında yapan bir analiz için bkz: Smith, 2000. Ayrıca kavram dolayında kapitalizmin küreselleşmesi yönündeki açıklamalar için yakında çıkacak olan kitabıma bakılabilir.

sisteme içkin bir dizi farklılığın daha fazla açığa çıktığı 1970'li yıllar, aynı zamanda verili kavramsal çerçeve ile yaşanan değişimleri anlamayı ve açıklamayı daha da güçleştirmiştir. Bu ise hegemonik söylemin işaret ettiği arkaik olma konumunu pekiştirmiştir. Oysa kapitalizmin 1970'li yıllarda sisteme içkin olan farklılıkları sistemin krizinden çıkma adına kullanması, beraberinde üretim yönelimli çelişkilerin yanı sıra cinsiyet, ırk, ulusalcılık, kimlik farklılıklarının daha çok açığa çıkmasına yol açmıştır.⁶

Burada açık bir şekilde Marksist analizi güçlü kılan özelliğin, kapitalizmi bir sistem olarak ele almasında yatığını belirtmemiz gerekiyor. Sistemin doğasını belirleyen, mülkiyet ilişkileri ve mülkiyet ilişkilerine tekabül eden sosyal ilişkilerdir. Bu ilişkiler mülkiyet karşısındaki konuma bağlı olarak sömürü ve egemenlik ilişkilerini ve dolayısıyla sınıf ilişkilerini tanımlar. Sermaye birikim mekanizmasının ulaştığı aşamaya bağlı olarak, tüm bu ilişkiler ve ilişkilere taraf olan sınıfların konumu değişir. Michael Storper'ın ifade ettiği gibi, bu büyük ölçekli ve nitelikli açıklama tarzı aynı zamanda kendi sınırlılığını içinde taşır. Bu sınırlılık; daha genel/soyut düzeydeki bu açıklamaların, kapitalizmin içsel dinamiklerinin daha detaylı neden-sonuç analizlerine izin vermemesidir (Storper, 2001: 158). Oysa Marksist analizi sağlıklı kılan unsur, onun kavramsal referanslarını somutun zenginliğinde oluşturmasıdır. Somutun zenginliğinin kavranması için de, daha orta ve mikro düzeydeki aletlerin/araçların geliştirilmesi gerekiyor. Marksist analizi dinamik kılan tam da bu somut olanla soyut olan arasındaki dinamik bağın kurulumu ve bu anlamda öz-eleştirel olmasıdır. Eleştirel-Marksist yöntemin bu iki özelliği sayesinde açığa çıkan farklılıklar ve değişimler ancak bütünlüklü, tarihsel ve eleştirel bir teorik çerçevede analiz edilebilir. Diğer yandan böylesi bir çerçevenin gücü de içinde yer aldığı gerçekte kendini sınıması/zenginleştirilmesi ile doğru orantılıdır. Marksist analizin sağladığı bu olanak ya da zenginliği, onu olanaksız kılan anlama ve açıklama tarzlarından arındırdığımız ölçüde, Türkiye'de yaşanan gerçekliği daha iyi anlayabiliriz. Ama anlamak için *kargaşaya* yol açan açıklama tarzları üzerinde durmamız gerekiyor. Sorun bir *deponun* olduğuna dair *gerçeklik* değil, bu gerçekliği *kargaşaya* çeviren *anlama* ve *açıklama* tarzlarıdır.

⁶ Bu yönde anlamlı bir eleştiri/açıklama için bkz: Sayer, 1995: 10-11.

1.2. Neo-Liberal Küreselleşmeci Analizler

Kargaşaya neden olan açıklamaları aşırı genelleme yaparak iki kategori altında toplayabiliriz.⁷ İlk grup ya da kategoriyi, verili kapitalist ilişkiler sistemine içkin olan güç ilişkileri tarafından belirlenen *piyasa yönelimli analizler* olarak tanımlayabiliriz. Neo-klasik yada neo-liberal açıklamalar olarak kabul edeceğimiz bu analiz tarzları yukarıda işaret ettiğim gibi, kapitalizmin genel eğilim ve varoluş koşullarını güvence altına aldığı ölçüde, sisteme içkin olan güç ilişkileri doğrultusunda korunup, kollanırlar. Özellikle eleştirel olmayan iktisatçılar olarak tanımladığımız bu kesim ya da gruplar, doğrudan *sisis fabrikası* gibi çalışan üniversitelerin iktisat bölümleri tarafından imal edilirler. Bir yazımda da ifade ettiğim gibi *eleştirel olmayan iktisatçılar*, imparatorun terzileri olarak piyasa sistemini (kapitalizmi) veri olarak ele alıp analiz ederler ve imparatorları için allı-morlu elbiseler dikerler (Ercan, 2001b). Özellikle de piyasada açığa çıkan olumsuzlukların nasıl aşılacağına ilişkin çok daha yoğun bir dizi çabaya girerler. Varoluşlarının teminatı olan sistemin devamlılığı *imparatorun terzilerinin* en önemli amaçlarıdır. Böyle bir amaç güdüldüğünde sisteme ilişkin en anlamlı vurgu, eğer piyasa gerçekliğine ayak uydurulursa her şeyin yolunda gideceği ve sisteme taraf olan *bireylerin* eşzamanlı olarak en iyi sonuca ulaşacakları kabul edilir. Hiç kuşkusuz piyasa yönelimli analizlerde birey vurgusu önemli, çünkü piyasada hareket eden aktörleri tanımlayan, onların bireysel tercih ve kararlarıdır. Bu anlamda sübjektif bir ontolojiden hareket eden terzilerimiz, aktörleri fiyatların harekete geçirdiğini ısrarla ifade ederler. Meta olarak kabul edilen emeğin fiyatı (ücret), normal malların fiyatı, paranın fiyatı (faiz) ve yabancı paranın fiyatı (döviz kuru) gibi fiyatlar, sistemi tanımlayan temel değişkenlerdir. Bu anlamda sistemin bütününe içkin olan mekanizma ve dinamikler yerine, daha çok sisteme içkin mekanizmaların açığa çıkış biçimleri üzerinde analizler yapılır. Bu anlamda tüm ekonomik ilişkiler dolaşım alanına ve değişim ilişkilerine indirgenir. Dolaşım alanı ve değişim ilişkilerinin belirleyici olduğu bu tür analizlerde, bu ilişkilerin kendi haline bırakıldığında her şeyin yolunda gideceği ve piyasanın sürekli bir şekilde fiyat mekanizması kanalıyla temizlenerek, denge halinin korunacağı vurgulanmıştır. Böylece fiyatlar ve fiyatların işaret ettiği metalar arasındaki ilişkiler, yaşama ilişkin tüm insani özelliklerin ve sınıfsal farklılıkların gözardı

⁷ Böyle bir ayırım yapmamı sağlayan Martin Hart-Landsbeerg ve Paul Burkett'in (1999) tarihli çalışmaları olmuştur.

edilmesine yol açar.⁸ Ama bu tür açıklamalar gerçeklik sınavından geçemediği için, terzilerimiz bir kıvraklıkla, işlerin yolunda gitmesini önleyen bir değişken olarak *devleti* dolayısıyla *siyasal gerçekliği* analizlerine dahil ederler. Bu anlamda piyasa yönelimli analizler, iki temel karşıtıktan hareket ederler. Piyasa-devlet karşıtlığı dolayında yapılan analizlerde, piyasanın her sorunu çözeceği fakat devlet ve devleti temsil eden her şeyin sorun yaratacağı düşüncesi belirleyici olmuştur.

Bilineceği üzere bu düşünce 1980'li yıllardan itibaren kapitalizme "başka bir alternatif yok" (There Is No Alternative=TINA) vurguları ile gündemi belirlemişti. Gündemi belirleme, sadece düşünsel anlamda değil, gerçekten de sermaye birikiminin ulaştığı aşamaya bağlı olarak sermayenin dönemsel ihtiyaçları da "başka bir alternatif yok" ideolojisi dolayında gerçekleştirilmişti. Piyasa yönelimli analizlerin Türkiye'de yaşanan bütünlüklü dönüşüm için neler önerdiği ve bu önerilerin sonuçları hakkında bu çalışmada detaylı olarak durulmayacak. Kısaca bu analizler Türkiye'deki dönüşümlerde yaşanan sorunları, piyasanın tanımadığı gerçeklere uymayan tarzdaki siyasal dinamiklere, özellikle irrasyonel yada popülist diye tanımlanan devlet aygıtına bağlama eğilimindedir.⁹ Bu tür açıklamalar bilineceği üzere, Dünya Bankası ve IMF patentli ve dolayısıyla uluslararasılaşmış imparatorun terzileri tarafından üretilir ve bizim terzilerimiz tarafından da ithal edilirler. Bu anlamda *kötü yönetim* kavramlaştırması ve bu kavramlaştırmanın sonucu olan 'yolsuzluk', 'eş-dost kapitalizmi' (*crony capitalism*), 'hırsız kapitalizmi' (*kleptocratis capitalism*) gibi ifadeler ve buna bağlı açıklamalar bir anda belirleyici olmuştur. Dikkat edilirse tüm bu açıklamalarda olumsuz anlamda belirleyici olan, genellik düzeyinde devlet ama daha somut düzeyde politik yozlaşmadır.¹⁰ Bu anlamda piyasa yönelimli analizlerde bir diğer

⁸ "İmparatorun terzileri"nin yaptıkları açıklamaları daha önceki bir çalışmamda *eleştirel olmayan iktisat* olarak tanımlamıştım (Ercan, 1999) Bu çalışmada, bu okulu tanımlayan temel değişkenler daha detaylı ele alınmıştır.

⁹ Devlet ve dolayısıyla devletin etkinliğinin piyasa üzerindeki olumsuzluklarını işaret eden çalışma için ilk elden Coşkun Can Aktan'a (1995), çok daha detaylı ve gerek Dünya Bankası Uzmanları ve gerekse Türkiye'den uzmanlarca yapılan ortaklaşa bir diğer çalışma/rapor için Dünya Bankası'na (2000) bakılabilir. Özellikle bu son rapor Türkiye'de 2000 yılını izleyen yıllarda sıkça tartışılan piyasanın belirleyiciliğini arttıracak Sosyal Güvenlik, Ait Yapı, Bankacılık, Tarım ve Kırsal Alana İlişkin Reformlar ve uygulamaların temel referanslarını işaret etmesi açısından özel önem taşımakta.

¹⁰ Bu konuda imparatorun terzilerinin bolca mürekkep tükettiklerini söylememiz gerekiyor. Fakat bu anlamda bu tür analizlere öncülük eden çalışma Dünya Bankası'nın 1997 tarihli Raporu

yaklaşım/analiz finansal liberalleşmeye ilişkin kararların alınmasında zamanlamanın yanlış olduğu yönündedir (Ersel, 1996).

Başka Bir Alternatif Yok vurguları eşliğinde uygulamaya konulan neo-liberal politikaların toplumsal düzeyde açmazlarının yoğunlaştığı 1990'lı yıllarda bir başka açıklama tarzı belirleyici olmaya başlamıştır.¹¹ *Kurumsalcı okul* olarak adlandırılan bu okulun çıkış noktası; iktisadi ilişkilerin toplumsal süreç ve mekanizmalara içkin olduğu yönündedir. Karl Polanyi'nin özellikle genel çerçevesini çizdiği ve bir dizi sağlıklı açılımı içeren bu teorik çerçeve, neo-klasik iktisadin devlet-piyasa ayrımının yetersiz kaldığı noktada hızla kabul görmeye başlamıştır. Polanyi'nin analizlerinde de gözlemlenen *eleştirel ampirizmin* olumlu özelliklerinin yanı sıra, bu analizlerin *ampirik destekli olmasının ötesinde ampirisist yönelimli olması*, yapılan analizlerin çıkış noktasına/yapılma nedenine bağlı olarak farklı açıklamalara neden olmaktadır. Özellikle son yıllarda belirleyici olan kurumsalcı açıklamalarda ampirizmin sağladığı olanaklar, bir anda gerçekliğin yapısal özelliklerinin göz önüne alınmasının önüne geçmekte. Örnek olarak Güney Kore'ye ilişkin analizlerde kurumsalcı yaklaşımlar bir kurum olarak *devletin* niteliğini öne çıkarmışlar ve tüm gelişmeler toplumsal bir işleyiş olarak devletin tanımladığı ilişkiler setine bağlanarak açıklanmıştır. İlk elden gözlemler devletin kapitalizmde üstlendiği işlevlerin önemli olduğunu göstermekle birlikte, Eleştirel-Marksist analizler devletin, sermaye birikim mekanizmasının belirli tarihsel ve toplumsal koşullar dolayında biçimlenmesinden bağımsız olmadığını işaret etmektedir. Diğer yandan kapitalizmin krizlerine ilişkin kurumsalcı açıklamalarda, yapısal süreç ve mekanizmaların sonuçları olan 'risk', 'belirsizlik', 'popülizm' ve 'zayıf demokrasi geleneği' gibi belirli bir anda ampirik düzeyde açığa çıkan olgusal gerçeklik temelli açıklamalar belirleyici olmuştur. Doğrusu bu açıklamalar bir dizi doğruyu işaret etmekle birlikte, gerçekliği tanımlayan bütünlüklü işleyiş göz ardı edildiği ölçüde bu tür açıklamalara yönelme, eleştirel olmayan sosyal teorinin hızla kullanım alanına girmekte ya da kurumsal okul bu tarzda tüketilmekte. Bu anlamda

---

olmuştur.

¹¹ Kurumsalcı okul ile neo-liberal yaklaşımların birbirine karıştırılmaması gerekiyor. Bu anlamda Türkiye'de gittikçe önem kazanacağını düşündüğüm Kurumsalcı Okul üzerine daha detaylı çalışmaların yapılması gerektiğini düşünüyorum. Özellikle son yıllarda sıkça dile getirilen *bütünlükçü kalkınma* yada buna bağlı olarak *sosyal sermaye* kavramı yaptığım bir başka çalışmanın konusu olduğu için burada bu okula ilişkin açıklamalara çok fazla girmeyeceğim.

kurumsalcı analizler neo-liberal analizlerle bazı paralellikler gösterdiği gibi kalkınmacı-planlamacı analizlerle de yakınlaşabilmektedir. Bu konuda Türkiye’de son dönem yaşanan krize ilişkin açıklamalarıyla Emre Alper ile Ziya Öniş’in çalışmaları anlamlı bir örnek oluşturmaktadır. Yazarlar çalışmalarında uluslararası sıcak sermaye hareketleri ile kriz arasında bağlantı kurarken temel referans noktası olarak Türkiye’nin kendine özgü koşullarına işaret etmekte. Türkiye’deki siyasal yapı ve bu yapıya içkin özelliklerin, süreç üzerinde belirleyici olduğu yönündeki açıklamalarda siyaset yapma tarzı ile popülizm arasında bir dizi bağlantı kurulmakta. Özellikle *zayıf bir demokrasiye* sahip olunduğu için, finansal küreselleşmenin yarattığı olumlu dinamiklerden yeteri kadar yararlanılmadığı belirtilmekte. Tam tersine siyaset yapma tarzına bağlı olarak, uluslararası finansal kaynakların kısa erimli politik amaçlar için kullanıldığı belirtilmekte. Finansal küreselleşme ile popülizm arasında bağlantı kuran bu açıklama tarzında, seçilmek için siyasilerin mali genişlemeyi, dolayısıyla cari kamu harcamalarını artırıcı uygulamaları gerçekleştirdiği, bu uygulamaların ise bir dizi olumsuz sonuca yol açtığı vurgulanmaktadır (Alper ve Öniş, 2001-2002).

Bu tür açıklama ya da açıklamalar bir dizi ampirik veriyle desteklenebilir ve dahası verili bazı mekanizmaları anlamamıza yol açabilir. Ancak bu tür açıklamalar işleyişin bütünlüklü bilgisini vermemektedir. Öte yandan bu ampirik gerçeklik aşağıda detaylı olarak açıkladığımız kalkınmacı/üçüncü dünyacı açıklamalarla da yer yer uyumsuzluk göstermektedir.

1.3. Üçüncü Dünyacı/Kalkınmacı/Ulusalcı Analizler

Dünya ölçeğinde kapitalizmin belirleyiciliğine ilişkin vurgular ile biçimlenen *neo-liberal küreselleşme* olumsuz sonuçlarının açığa çıkmaya başlaması ile birlikte, bir dizi alternatif açıklama/yaklaşım tarzı geliştirilmiştir. Muhalif konumda olan bu açıklamalar, gerçekliği anlamaya ilişkin bir dizi önemli ipucu vermekle birlikte, bütünlüklü analizlere olanak vermemektedir. Bütünlüklü analizlere olanak vermediği ölçüde de bu tür yaklaşımların alternatif olarak işaret ettiği çözümler daha çok *ulusalcı, kalkınmacı, üçüncü dünyacı, planlamacı, halkçı* olarak tanınlanacak sınırlarda kalmıştır. Aslında bu tür analizlerin, neo-liberal analizlere romantik reaksiyonların ürünü olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Bu açıklamaları romantik reaksiyon olarak

tanımlamamızın nedeni, hegemonik konumda olan neo-liberal açıklamaları ters yüz etmek suretiyle bir dizi sonuca ulaşmalarıdır. Ancak, işaret ettikleri araştırma nesnelere (bütünlüklü bir halk, toplumun ortak çıkarı, ulusal sermaye, vs.), sermaye birikiminin toplam sosyal döngüsünün dünya ölçeğinde belirleyici olduğu bu dönemde büyük ölçüde önemlerini yitirmişlerdir. Dolayısıyla bu kavramlardan hareketle belirlenen politik çözümler de aynı şekilde yetersiz kalmaktadır.

Neo-liberal analizler gibi bu analizler de piyasa-devlet ikilemi dolayında biçimlenmektedir. Neo-liberal küreselleşmeci yaklaşımlar, piyasanın iyiliği üzerinden hareket ederken, halkçı/ulusalçı/kalkınmacı yaklaşımlar piyasanın kötülüklerine karşılık devletin sahip olduğu donanımların harekete geçirilmesini öneriyor. Bu açıklamalarda, devletin uygun sanayileşme politikaları ile piyasaya müdahale etmesinin gerekliliği ve zorunluluğu üzerinde durulurken, özellikle son yıllarda devletin bu tarz müdahalelerinin Güney Kore ve Tayvan gibi ülkelerde mucizevi sonuçlara yol açtığı sıkça vurgulanmaktadır.¹² Devletin sahip olduğu güçler gerilediği ölçüde, "*piyasa güçlerinin başı boş işleyişi*" (GEGPÜD)¹³ sürece egemen olmaktadır. Diğer yandan *piyasa güçlerinin başı boş işleyişini hızlandıran temel faktör ise bağımlılık okulu ya da ulusalcı kavramlaştırma ile dış güçlere referans verilerek açıklanıyor*. Örnek olarak "*Ülkemizin bugün yaşadığı kriz, uzun yıllardır uluslararası finans kuruluşlarının güdümünde uygulanan ekonomik ve sosyal politikanın sonucudur*" (EPP) ya da "*Türkiye, IMF ve Dünya Bankası yönlendirmesinde, küresel sermayenin isteklerine uygun bir yeniden yapılanma süreci yaşıyor*" (GEGPÜD). Ülkenin kalkınması ve gelişmesinin önündeki temel engel olarak görülen IMF ya da Dünya Bankası, işleyişi olumsuz kılan temel aktörler olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamayı tamamlayan bir diğer *dışsal* faktör ise, kısa süreli yabancı sermaye hareketleridir. Neo-liberal küreselci yaklaşımların vurgusu tersine çevrildiğinde "*... gelişmelere ivme kazandıran, 1989 yılında alınan*

¹² Türkiye'de Güney Kore deneyimine yapılan referansların oldukça yoğun olduğunu ve bu referansların da genellikle sol ya da muhalif iktisatçılar tarafından gerçekleştirildiğini burada vurgulamamız gerekiyor. Kalkınmacı Devlet kavramlaştırması dolayında yapılan analizler aynı zamanda açık olarak stratejik açılımın devlet tarafından gerçekleştirileceği önemini içermekte.

¹³ Kalkınmacı, ulusalcı, planlamacı analizler için tek tek referans göstermek yerine, bu tür analizlerin temel referanslarını en iyi şekilde Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubunun hazırladığı *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler* (GEGPÜD) ve Emek Platformu'nun hazırladığı *Emek Platformu Programı*'nda (EPP) bulabiliyoruz. Yazıdaki italik alıntılar bu iki çalışmadan alınmıştır.

32 Sayılı Karar, IMF'nin benimsediği "ödemeler dengesine parasalcı yaklaşıma göre yapılmış bir düzenlemeydi" (GEGPÜD) şeklindeki bir açıklama ile karşılaşılıyor. Ve bu açıklamada devletin, yine kendi üzerine düşen görevi, yani halkı gözetme ve kalkınmayı öne alması görevini yerine getirmediğine işaret edilmektedir. Devletin üzerine düşen görevleri yerine getirmediği ölçüde, piyasanın başı boşluğu içinde "yolsuzluk ve yoksulluk üretmekten başka işlevi kalmamış gözüken siyasal iktidarlar"ın (EİP) belirleyici olduğu vurgulanmaktadır. Bu vurguların işaret ettiği toplumsal yapıya ilişkin temel referanslar, devletin etkin olmadığı durumlarda yolsuzluk, kayıt dışı bir ekonomi ve sıcak sermaye hareketlerinden beslenen asalak bir kapitalist (rantiye) kesimin varlığı olmaktadır. Sisteme içkin yapısal süreçler, bu süreçler içindeki sınıfsal aktörler ve bunların stratejileri gündeme alınmadığı ölçüde, tek alternatif olarak devletin sağladığı olanakları harekete geçirerek kalkınmanın gerçekleştirilmesi ile halk denen homojen bütünlüğün örtük olarak genel iyiliğine ulaşılacağı düşünülmekte.

Kalkınmacı, planlamacı ya da üçüncü dünyacı olarak tanımladığımız yaklaşımları analiz etmekte güçlük çekmemizin temel nedeni bu açıklamaların oldukça eklektik olmalarıdır. Bu analizlerde, Ricardocu terminoloji ile Keynesyen terminolojinin ve dahası emek-değer teorisi dışında yer yer Marksist ve Neo-Marksist terminolojinin iç içe geçecek biçimde kullanıldığını görüyoruz. Ama bu eklektik analizler içinde Marksist analiz için temel ayırt edici unsur olan emek-değer teorisi ve onun temel açılımı olan sermaye birikim stratejilerinin yapısal özellikleri göz önüne alınmamaktadır. Bugünlerde yeniden ama ısrarlı bir şekilde okunması gereken Anvar Shaikh'in *The Poverty of Algebra* adlı çalışmasında belirttiği gibi;

Eğer [Marx'ın] Kapital'in yapısının bilimsel oluşundan söz ediyorsak, bunun temelinde kavramların sistematik birlikteliği yatmakta. Yani her bir kavramın diğer kavramlarla ilişkisi ve içsel bağlantısı vardır. Hiçbir kavram yemek kitabında işaret edildiği gibi kendi başına basit örnek değildir. Diğer yandan her bir kavram sadece diğerlerinden dolayı bir yere sahip değildir, ayrıca kendisinin sahip olduğu kendine özgü etkileri vardır (Shaikh, 1987: 298).

Bu anlamda Marksist analizde, herhangi bir kavram yerinden edildiğinde ya da dışlandığında kapitalizmi tanımlayan Marx'ın temel şeması önemli ölçüde

tahrip olur. Bu tahribat Marx'ın emek-değer teorisini yok sayma ya da geçersiz sayma ile daha bir artmıştır. Yine Shaikh'in vurgusu ile, değer teorisi göz ardı edildiği anda, Marksist gelenekle Ricardocu, Sraffacı, Keynesyen ve Kaleckian analizler kolayca birbirlerine eklenilebilir. Oysa Neo-Ricardocu analizler, Marx'ın vulgar ekonomi olarak adlandırdığı iktisatçıların kullandığı kavramlardan hareket eder; *denge*, maliyet olarak kâr ve daha da kötüsü tam rekabet piyasası bu kavramlardan bir kaçıdır (Shaikh,1987:298). Bu anlamda özellikle Türkiye'deki çalışmalar için örtük olan yönelimin neo-Ricardocu olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Neo-Ricardocu yaklaşımı tanımlayan temel değişkenler, teknoloji ve bölüşüm ilişkileridir. Bu yaklaşım, emek-değer teorisini bir yöntem olarak ya sosyolojinin polemik yönelimli alanı ya da matematiğin özel bir durumu olarak yorumlama eğilimindedir.¹⁴ Böylece fiyat ve piyasa analizleri tarafından belirlenen *burjuvazinin* bölüşüm ilişkileri, emek-değer teorisinin açmazları için temel çözüm olarak tanımlanıyor (Fine, 1994:91). Bu vurgulardan hareketle, kapitalistler kâr oranlarını arttırmak için alacakları yatırım kararlarında *fiyat terimlerinden* hareket ederler. Hiç kuşkusuz burada epistemolojik bir tercih sözkonusudur: Ekonomik analizlerde doğrudan ampirik karşılığı olan değişkenlerden mi yoksa kapitalizmi tanımlayan yapısal özelliklerden mi hareket edeceğiz? Neo-Ricardocu analizlerde belirleyici olan bilgikuramsal temel, bir çeşit ampirizmdir.¹⁵ Marx, emek-değer teorisini sadece belirli miktarlara atfen kullanmamış tam tersine, üretimin sosyal ilişkilerini açıklamak üzere geliştirmiştir (Yaffe, 1994:82). Ampirik yönelimli neo-Ricardocu analizler ise sisteme içkin yapısal bütünlüğü ve bütünlüğü tanımlayan yapısal dinamikleri göz önüne almadıkları ölçüde, *üretim maliyetinden* hareketle *değer teorisini* açıklamaya yönelmişlerdir. Burada ilginç olan nokta neo-Ricardocu yaklaşımların da Marksist yaklaşımlar gibi üretimden hareketle analizlerini gerçekleştirmeleridir. Ama gerçekte neo-Ricardocu analizler, bir bölüşüm teorisinin ötesine geçemez. Bob Rowthorn'un ifade ettiği gibi Marx'ı

¹⁴ Bu anlamda Neo-Ricardocu analizlere içkin olan vurguyu erken dönemde Ludwig von Borkiewicz açık bir şekilde ifade etmiştir: "Böylece Marx'ın değer ve artı-değerden hareketle elde ettiği fiyat ve kâr biçimlerini reddetmeye yöneliyoruz." (aktaran Yaffe, 1994 :87).

¹⁵ John Weeks'in anlamlı uyarısını hatırlamak faydalı olacak: "Her değer teorisinin , değişimin nicelik yönünü mutlaka işaret ederek analiz etmesi gerekir ama Marx'ın değer teorisini farklı kılan, değişimin niceliksel analizinin niteliksel boyutta karşılaştırıldığında daha az bir rol oynamasıdır. Bu anlamda nicelik analizi nitelik analizinin bir sonucudur. Diğer bir deyişle şeylerin ne oranda değiştiğine ilişkin bir bilginin olabildiği ancak onların niçin değiştiğine ilişkin teorinin varlığında anlam kazanır" (Week, 1981 : 12).

Ricardo'dan ayırt eden ve üstün kılan temel yönelimi, onun *kapitalist üretim biçimi* kavramlaştırmasına sahip olmasıdır. Rowthorn'a göre Ricardo'nun "fiyatlar ve değerleri ele alış biçiminin karmaşıklığı; üretim ile dolaşımı, artık değer ile kârı ya da emek ile emek gücünü ayırmadaki başarısızlığının" arkasında bu kavramın yokluğu yatmaktadır (Rowthorn, 1985:18). Ricardo aslında epistemolojik bir hata (*epistemologic fallacy*) üzerinden analizlerini sürdürür¹⁶; kalkış noktası üretim olmakla birlikte, üretim ilişkilerini dolaşım ve bölüşüm ilişkileri dolayında açıklamıştır. Burada temel ayırım noktası Ricardo ve neo-Ricardocuların sadece üretim sürecinde yaratılan artı-değeri görmemeleri değil, Rowthorn'un işaret ettiği gibi bir bütün olarak üretim biçimi ya da daha genelleştirecek olursak, *sosyal ilişkiler olarak sermaye* kavramından yoksun olmalarıdır.¹⁷ Sermayeyi sosyal ilişkiler olarak tanımladığımız ölçüde, değer üreten soyut emek ile somut kullanım değeri üreten somut emek ve bu ayırım dolayısıyla da emek ile emek gücü arasındaki ayrıma ulaşmış oluruz. Bu ayrımlar yapılmadığında kârın ve dolayısıyla artı-değerin kökeni ya da kaynağı üretim sürecinde değil dolaşım ve bölüşüm ilişkilerinde görünür. Oysa sermaye bir sosyal ilişki olduğu ölçüde, bu sosyal ilişkiye taraf olan emekçinin "kendisini çalışmaya, değer üretmeye zorlayan kapitalistin denetiminde çalıştığı gerçeği" belirleyici başlangıç noktası olmalı. Bu başlangıçla birlikte kapitalist ile emekçi arasındaki ilişkide "işçi yalnızca tükettiği geçim araçlarını yenilemek için gerekli olandan daha uzun süre çalışmak zorundadır. Dolayısıyla, bir meta olduğundan artık değer olan, artık üründe içerilmiş, artık emek harcanmak zorundadır" (Rowthorn, 1985: 25). Bu anlamda Marx'ın değer kuramı, "emek-zamana dayanmakla birlikte değerın özü ile onun değişimde bir fiyat olarak varlık ya da ifade biçimi arasında fark gözetir. Marx'ın değer kuramı, meta üreten bir toplumda, emeğin ikili niteliğine (somut ve soyut) karşılık gelen metanın ikili niteliği (kullanım değeri ve değişim değeri) üzerinde yoğunlaşan bir değer kuramıdır (Fine vd., 1993: 153). Emek ile emek gücü ayrımı yapılmadığında; üretim, insan emeğinin kullanım değeri olarak nesnelleştiği emek süreci olarak tanımlanmaz, sadece fiziksel girdiler tarafından belirlenen teknik bir süreç olarak analiz edilir. Emek, diğer üretim

¹⁶ İktisat teorisinin bilgi kuramsal yönelimlerine eleştirel bir yaklaşım için bkz: Ercan (1997, özellikle I. Bölüm).

¹⁷ Sosyal ilişki olarak sermaye ve farklı biçimlerde sermayenin açığa çıkış tarzlarının analizi için bkz: Ercan, 1998a ve 1998b.

faktörleri gibi bir meta, dolayısıyla maliyet unsuru olarak analize dahil edilir. Yani herhangi bir metanın fiyatını, onun üretim maliyetine kâr oranını eklemek suretiyle bulabiliriz. Bu noktada neo-Ricardian analizleri tanımlayan temel özellik olan bölüşüm ilişkileriyle karşılaşırız: "Bir defa emek süreçleri teknik bir süreç olarak görüldüğünde, sadece 'bölüşüm' ilişkileri gerçek anlamda sosyal bir olgu olarak karşımıza çıkmakta" (Shaikh, 1987: 308). Artı-değerin kaynağı üretim değil dolaşım alanına çıkarıldığı an, emekçiler ile kapitalistler arasındaki temel ilişki, dolaşım alanındaki bölüşüm ilişkileri üzerinden kurulacaktır. Böyle bir çerçeveden hareket edildiğinde ise, temel problem işçi sınıfı ile kapitalistler arasındaki pazarlık olacaktır. Pazarlığın kendisi de süreç içinde ücret ve kârların miktarını belirleyecektir.¹⁸ Burada tüm ilişkiler, artık bölüşüm süreci içinde taraflar arasındaki mücadele dolayında belirlenecektir. İşçiler pazarlıkta hak ettikleri bir ücret elde ettikleri ölçüde, bölüşüm ilişkileri sorunsuz devam edecektir. Bu analizde süreç ve sürece içkin olan neden-sonuç ilişkileri tamamen tersine çevrilmiştir. Ücretlilik ilişkisi, kapitalizmin temel problemi olan emeğin bir meta olarak üretim sürecine sokulmasından kaynaklanmaktadır; oysa ki bu tür analizlerin ilgilendiği konu; ücretin ne kadar olacağıdır. Böylece kapitalizmin özüne ilişkin artı-değer ve sömürü ilişkileri sadece dolaşım alanına ait bir sorun olarak analiz edilmekte, bu alandaki adaletsizlikler için de müdahale edecek bir *aktör* arayışına gidilmektedir. Böylece kapitalizmi tanımlayan öze ilişkin çelişkiler teoride sadece elenmiş olmakla kalmayacak, başka bir problem yani *devlet*, analize yerleştirilmiş olacaktır Devlet, pazarlık sürecinde adil olmayan bölüşüm ilişkileri için adaleti gözeten bir işlev yüklenmektedir. Bu anlamda bu teoriler bir yandan güç ilişkilerine referans yaparken, öte yandan *düzenleyici güç olarak devlet* analizlerinde önemli bir yer tutuyor. Özellikle Türkiye'de belirleyici olan muhalif analizlerde, devlet ya bölüşüm ilişkilerinde gereken müdahaleyi göstermediği ya da üretken sermaye için gereken donanımı sağlamadığı için eleştirilmektedir. Neredeyse kapitalizmi tanımlayan tüm mekanizmaların devletin ve siyasal olanın belirleyiciliği dolayında açıklanması, beraberinde devlete ilişkin temel araçlardan biri olan planlamayı gündeme getirmektedir.

¹⁸ Bu anlamda Glyn ve Sutcliffe'nin (1972) İngiltere'de kapitalizmin tarihsel gelişimini, özellikle 1970'lerde karşılaştığı krizi açıklamak için kaleme aldıkları neo-Ricardocu çalışmaları oldukça önemlidir.

Kalkınma yönelimli çözümler ilk elden, planlama ve planlamanın temel nesnesi olarak da homojen kabul edilen ulusal sınırlar içinde yaşayan halk yığınlarının iyiliği üzerinde yoğunlaşmaktadır. EPP'nin alternatifler kısmı bu vurguları net bir şekilde açığa çıkarır:

1- Türkiye'de devletin küçültülmesi yönündeki politikalar, kamu kesimi potansiyelinin kalkınma amaçlı olarak harekete geçirilmesi önünde engel oluşturmaktadır (...)

2- Devletin ekonomik ve sosyal fonksiyonlarını yeniden kazanması ve geliştirilmesi, Türkiye'nin geleceğini planlama yetilerini yeniden kazanmasıyla mümkündür. (...)

3- Ülkemizin bilim ve teknoloji politikaları temelinde, ulusal stratejik kalkınma programlarını uygulayabilmesi için eğitim sisteminde, tüm çalışanların çalıştıkları alanda her türlü üretim bilgisine sahip, araştırmacı özellikleri gelişmiş, nitelikli insan gücünü yaratmayı hedefleyen, yapısal bir reform gerçekleştirilmelidir. (...)

4- Türkiye, stratejik öngörüyle insan kaynakları planlamasını da göz önüne alarak ulusal politikalarını belirlemelidir. Bilim ve teknolojiye yetkinleşme ve bunu ülkemiz ölçüğünde toplumsal ve ekonomik faydaya dönüştürme isteğiyle; sistemik bütünlük, siyasi kararlılık, süreklilik içerisinde ulusal bir strateji şaptamalıdır. İnsandan, yaşamdan ve emekten yana bir sanayileşme politikasını, toplumsal bir proje çerçevesinde tüm ilişkileri yeniden düzenleyerek ele almalıdır. (EPP, 2001).

Devletin donanımlı kılınması, planlama ve verili kaynakların etkinliğinin sağlanması sonuçta "*ucuz-marjinalleşmiş emeğe ve taşeronlaşmaya dayalı ihracat yapısını dönüştürerek, ulusal sanayinin rekabet gücünü geliştirerek bir stratejiyi,*" (GEGPÜD) yani kalkınmayı olanaklı kılacaktır. Bu vurgu aslında, ulusal ekonominin dünya kapitalist hiyerarşisi içinde daha iyi bir konuma yükselmesi amacını taşımaktadır. *Halk, yoksulluk, kalkınma, dış güçler, ulusal sermaye* gibi oldukça belirsiz kavramlarla gerçekleştirilen bu tür analizlerde, kapitalizme özgü *yapısal dinamikler* ve bunların temel aktörleri olan *sınıflar* ve dahası *sınıf-ici bileşenler* analiz dışında kalmaktadır. Böylece bütüncülleştirilmiş Keynesyen makro-ekonomik veriler dolayında gerçekleştirilen analizler, verili sosyal olgulara ilişkin olan dinamikler ve bu dinamikleri harekete geçiren

kapitalizme özgü mekanizmalar göz ardı edilmektedir.¹⁹

1.4. Eleştirel-Marksist Sosyal Analizin Katkısı

Yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığım iki farklı açıklama ve anlama tarzının açmazlarına karşılık, Marksist sosyal analizin gerçekliği anlamamız açısından bir dizi olanağa sahip olduğunu düşünüyorum. Marksist teoride kapitalizm, toplumsal ilişkiler toplamı olarak analiz edilir. Bu anlamda belirli bir anda açığa çıkan olumsuzluklar; politikacıların kararları, kurumların hataları, sahip olunan kültürel dinamikler, belirli bir kesimin kötü niyetleri ya da ülkeye dışarıdan müdahale eden dışsal faktörlere bağlanarak açıklanmaz. Tüm bu olumsuzluklar, aslında toplumsal ilişkiler sistemi olarak kapitalizme içkin olan genel eğilimlerin belirli bir tarihsel ve mekansal bağlamda açığa çıkışı olarak analiz edilir. Soruna böyle bakıldığında Lenin'in bir dönem yaptığı eleştirileri hatırlamak faydalı olacaktır. Özellikle Rusya'da yaşanan değişimi anlamaya çalışan halkçılar ile Marksistler arasındaki farklılıkları Lenin açık bir şekilde ifade etmiştir:

Bir halkçının bu pek açık ve kesin itirafı ile Marksistlerin tezleri arasındaki biricik, ama son derece önemli fark şudur; Bu <<güçler>> halkçının gözünde, <<hayata asalak olarak sarılan>> bir takım <<korsanlar, çapulcular olduğu>> halde Marksistin gözünde, kapitalist bir oluşumun temsilcisi sosyal <<hayat>>ın ürünü ve ifadesi olan burjuva sınıfı içinde doğmuştur, canlanmıştır, ya tesadüfen ya da dışarıdan <<hayata asalak olarak sarılmamıştır>>. (...) Marksist maddi değerlerin üretiminde insanlar arasında mevcut ilişkilerle, ticari iktisada yerleşip, emeği bir meta haline getiren, sermayeye kul köle edip, üretimi arttıran ilişkilerle açıklar. *Burada bir tesadüfî değil, sosyal iktisadımızdaki kapitalist teşkilatın zorunlu verisini görür.*

¹⁹ Üçüncü Dünyacı, Halkçı ve Kalkınmacı analizlerin, kapitalizmin toplumsal ilişkiler üzerinde egemenliğini daha fazla inşa ettiği günümüz koşullarında artan ölçüde önem kazandığını ama bu önem kazanma halinin sistem için alternatif bir dizi dinamiği içermeye anlamına gelmediğini ısrarla dile getirmek istiyorum. Bu anlamda önümüzdeki dönem için süreci anlama ve alternatif çerçeveler oluşturmada, yukarıda ifade edilen analiz tarzları ile Marksist analizler arasında önemli tartışmaların olacağını (ya da en azından benim için olması gerektiğini) düşünüyorum. Üçüncü Dünyacılık ve kalkınmacılık için eleştirel kısa bir çerçeve için bkz: Ercan, 2002a.

(1974:37, vurgular bana ait, F.E).²⁰

Diğer yandan kalkınmacı ya da ulusalcı yaklaşımların analizlerinde bütünlüklü bir sistem analizi olmadığı ölçüde, devlet ile toplum ya da piyasa arasındaki ilişkiler de oldukça sorunlu bir durum arz eder. Bu yaklaşımda devlet, piyasanın dışında piyasaya rağmen bir gerçeklik olarak görülür. Bu yönüyle de, ulusalcı, kalkınmacı yaklaşımlar liberal devlet analizlerine en azından yöntemsel olarak benzerlikler gösterirler. Oysa kapitalist toplumda devlet, sermaye birikiminin farklı aşamalarında sınıflar arası yada sınıf içi ilişkiler dolayında sürekli olarak yeniden yeniden biçimlenir. Bu anlamda sermaye birikim sürecinde sınıflararası dinamikler göz önüne alınmadığı ölçüde, devlet sorunsal anlaşılabilir. Yine Lenin'in analizine başvuracak olursak;

Burjuvaziye gelip geçici ve arızı bir şey diye bakan halkçı, burjuvaziye devlete bağlayan bağları görmez, (...) gidip burjuvazinin çıkarlarını savunan kimseden (devletten) medet umar. Böylece halkçının faaliyeti, kendini insansever gösteren o vesveseli ve temkinli resmi liberal faaliyete indirgenmiş olur; çünkü, bu faaliyet, bu türlü faaliyetlerden hiç korkusu olmayan <<çıkartlar>>a ciddi olarak dokunmaz. Marksist bu her şeyi birbirine karıştırmaya son verir (...) Marksiste göre, sebep bir kelime ile ne siyasette ne devlette, ne de <<toplum>>da aranabilir: sebebi Rusya'nın bugünkü iktisadi teşkilatlanmasında aramak gerekir. Esas mesele, <<marifetli insanlar>>ın ya da <<düzenbazların>> bulanık suda balık avlamaları değil, <<halk>>ın birbirini reddeden, birbirine zıt iki güçten oluşmasıdır. (1974: 53).

Toplumsal ilişkilerin kapitalizmin yapısal özellikleri tarafından belirlenmesi Marksist sosyal analizin temel referans noktası iken, bu belirlemenin açığa çıktığı mekanizmanın sermaye birikim süreci/süreçleri olduğunu ifade etmemiz gerekiyor. Kapitalizmin tarihsel gelişimi farklı mekanlarda gerçekleştiği ölçüde, sermayenin dünya ölçeğinde toplam sosyal döngüsü ile yüzleşme beraberinde farklı donanımlara sahip toplumlar ve ülkelerin varlığına yol açmıştır. Biz değer yüklü kavramlardan uzak durabilmek için, kapitalizmin tarihsel gelişimine eklenme açısından *erken kapitalistleşen*

²⁰ Kapitalizmin Rusya'da gelişimi ile birlikte açığa çıkan sürecin anlaşılmasına ilişkin halkçı yaklaşımların bütünlüklü eleştirisi için bkz: Lenin, 1972.

ülkeler ve geç kapitalistleşen ülkeler ayrımı yapmayı uygun buluyoruz.²¹ Bu tür bir kavramlaştırma direkt olarak sermayenin dünya ölçeğinde döngüsüne eklemeye açısından farklı donanımlara sahip ülkelerin/toplumların varlığını vurgular. Fakat sermayenin dünya ölçeğinde işleyişine farklı donanımlarla katılmak, yani eşitsizlik hali bu ülkelerde sermaye birikiminin ve dolayısıyla kapitalist ilişkilerin gelişmeyeceği anlamına gelmez. Bu yöndeki bir analizi Leon Trotsky'nin *Rus Devriminin Tarihi* adlı çalışmasının ilk bölümünde açık bir şekilde bulabiliriz:

Tarihin genel yasalarının kaba şematik yaklaşımlarla hiçbir ortak yanı yoktur. Tarihsel sürecin en temel yasası eşitsizliktir ve bu yasa (eşitsizlik) geri ülkelerin gelişiminde kendisini çok keskin ve karmaşık bir şekilde açığa çıkarır. (...) Bu evrensel yasanın varlığında, daha iyi bir isim bulamadığımız sürece *birleşik gelişme yasası* olarak adlandıracağımız başka bir yasa açığa çıkar. Birleşik gelişmeden çeşitli aşamaların ve adımların eşzamanlı varoluşu ve birleşmesini, arkaik biçimlerle çağdaş biçimlerinin bir karmaşasını anlatmak istiyoruz. (Trotsky, 1977: 27).

Birleşik ve eşitsiz gelişme eğilimi aslında aşırı soyutlama ile elde ettiğimiz sermaye birikiminin dünya ölçeğinde işleyişini, daha bir somut ve daha bir gerçeklik dolayında analiz etmemize olanak sağlayacaktır. Eşitsiz ve birleşik gelişme, sermayenin dünya ölçeğinde birikiminin genel bir açığa çıkış tarzı olmakla birlikte, bu genel işleyişe katılması yine Trotsky'nin aynı yerde işaret ettiği gibi, tamamen ülkelerin tarihsel, kültürel ve ekonomik donanımlarının tanımladığı çerçevede belirlenir. Ama bu donanımın kapitalist ilişkiler içine çekilmesi, sermayenin sosyal toplam döngüsünü tanımlayan mekanizmanın zaman içinde eşitsiz de olsa inşası dolayında gerçekleşir. Sermayenin toplam sosyal döngüsünün dünya ölçeğinde süregelen eşitsizlikler dolayında biçimlenmesine rağmen, bu eşitsizliğin varlığı ülke içinde sermaye birikimi mekanizmasının geç de olsa harekete geçmesine neden olur. Bu, dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikim mantığının zorunlu sonucudur. Böylece eşitsiz de olsa, ülke içinde sermayenin bütünlüklü toplam döngüsünü tahrip etmiş olsa da, geç kapitalistleşen ülkelerde de kapitalizmi tanımlayan sermaye birikim mekanizması ve bu mekanizmayı tanımlayan sosyal ilişkiler ağından

²¹ Bu ayrımın detayları için bkz: Ercan, 2001a.

bahsetmemiz gerekiyor. Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı çalışmasında, kapitalizmin ülke içinde gelişme dinamikleri oldukça detaylı açıklanmıştır:

Meta ekonomisi ortaya çıkınca, iç pazar da ortaya çıkar. (...) iç pazar, meta üretiminin ürünlerden işgücüne uzanmasıyla yayılır: ve ancak işgücünün meta haline dönüşmesiyle orantılı olarak, kapitalizmin, tüm ülke ekonomisini kucaklar, ki bu ekonomi esas olarak, kapitalist toplumda gitgide daha önemli bir yer tutan üretim araçları sayesinde gelişir. (...) İç pazarın gelişme derecesi, ülkedeki kapitalizmin gelişme derecesidir (Lenin, 1988: 52).

1.5. Türkiye'nin Krizi İçin Kavramsal Bir Çerçeve

1980'li yıllarda Türkiye gibi ülkelerde gerçekleşen bütünlüklü dönüşümün temelinde sermayenin dünya ölçeğinde belirleyici olması yatmaktadır birlikte, dünya ölçeğinde işleyen sürece her bir ülke, sahip olduğu kapitalist ilişkilerin ulaştığı aşamaya bağlı kendine özgü bir dizi mekanizmayla eklenmektedir. Bu anlamda belirleyici olan sadece dışsal faktörler değil, aynı zamanda dışsal faktörlerle ilişkiye giren içsel dinamiklerdir de. Geç kapitalistleşen ülkelerde, ülke içi kapitalist ilişkilerin gelişmesi belirleyici bir öneme sahiptir ve zaten kapitalizmin dünya ölçeğinde belirleyiciliğinin artmasında bu değişimin özel bir katkısı olmuştur. Bu vurguları üçüncü dünyacı, halkçı ya da kalkıncı analizlerin ülke içi kapitalist ilişkilerin bütünlüklü yapısına işaret etmediğini daha iyi ortaya koymak amacıyla yapıyoruz. Bu anlamda ülke içinde kapitalizmin gelişmesinin oldukça belirleyici olduğunu ve bizzat bu süreci tanımlayan özelliklerin ülke sermayesinin dünya sermayesi ile eklenme tarzını biçimlendirdiğini ısrarla vurgulamak gerekiyor.

Özellikle IMF ve Dünya Bankası dolayısıyla dış güçlere ilişkin ısrarlı vurgular, dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikim mekanizmasındaki emek-sermaye arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilere ilişkin olan artı-değer yaratma ve sömürü ilişkilerinin farklı bir düzleme taşınarak analizinin yapılmasına neden olmuştur. Neo-marksist, üçüncü dünyacı ve bağımlılık analizlerine ilişkin olan bu tür ele alışlarda, gelişmiş kapitalist ülkeler (merkez ya da metropol ülkeler) kapitalist olmayan yada az gelişmiş kapitalist ülkeleri (çevre yada uydu ülkeleri) sömürmektedir. Dick Bryan'ın anlamlı ifadesi ile bu açıklamaya

göre, global kapitalistler ulusal kapitalistleri sömürmektedirler. Burada sömürü kavramı daha çok egemenlik ilişkileri dolayında analiz edilmekte ve Marksist sömürü kavramından önemli ölçüde farklı ele alınmaktadır. Bryan bu yaklaşımı şöyle eleştiriyor:

[Bu analizlerde] sömürücü sınıf ilişkileri ülkeler arasındaki sömürü ilişkileri dolayımında ele alınmakta; daha açık bir ifadeyle sömürü, güç ve hakimiyet ilişkileri üzerinden analiz edilmektedir. Oysa ki Marksist analizde sömürü ilişkileri artı değere el koyma sürecinde belirlenir (Bryan, 1995: 425).

Aslında Marksist analizi, diğer muhalif analizlerden ayırt eden temel özellik, sömürü ilişkilerinin kapitalist sisteme içkin olan mekanizma dolayında tanımlanmasıdır. Bu mekanizma geç kapitalistleşen ülkeler için de geçerli ise, o zaman karşımızda kapitalizmin dünya ölçeğinde işlemesine ilişkin genel eğilimler ile bu eğilimlerin farklı mekan ve tarihlerde açığa çıkış tarzları arasındaki o zorlu, çok değişkenli gerçekliği kabul etmemiz gerekiyor. Böyle bir kabul ise IMF ve Dünya Bankası'nı fetişleştiren ve temel sorunu dışsal faktörlere bağlayan analizlere çok daha dikkatli yaklaşmayı, 32 Sayılı Kararnameyi siyasal mekanizmanın hatalı bir kararı olarak analiz eden, sermaye derken sadece uluslararası sermayeyi ya da çok uluslu şirketleri gören bir dizi kabule daha eleştirel yaklaşmayı zorunlu kılıyor. Türkiye'nin dünya kapitalist sistemi ile bütünleşme süreci, aynı zamanda ülke içinde belirli düzeye erişen sermayenin kendi tarihsel ve toplumsal özelliklerinin olumlu ve olumsuz yanlarını kullanmasına olanak sağladığını belirtmemiz gerekiyor. Bizi dünya kapitalist sistemi içine çeken tek başına IMF veya Dünya Bankası ya da uluslararası sermaye değil, sermayenin toplam döngüsünü ülke içinde tamamlayan sermaye kesiminin bizzat kendisi ve dahası sermaye birikimine içkin olan zorunluluklardır. Özet olarak çok değişkenli ve dinamik bir Marksist çerçeve, bağımlı sermaye birikim sürecini sadece dışsal dinamiklere ya da içsel dinamiklere bağlayarak açıklamanın yaratacağı olumsuzluklardan kurtulmamıza olanak sağlayacaktır.

Diğer yandan Türkiye'de 1980'lerde gerçekleşen değişim eğilimlerine Marksist sermaye birikim mekanizması açısından bakmak, bütüncülleştirilmiş makro veriler dolayında yapılan analizlerin eksik ve yer yer hatalı sonuçlara varan bilgisinden kurtulmamızı olası kılar. Bu anlamda makro ekonomik

göstergelelerin kendi içinde belirli bir mantık dolayında bileşenlerine ayrılması (*decompose*) edilmesi gerekiyor. Bunun en basit örneği makro verilere baktığımızda, Türkiye'nin son yıllarda olumsuz bir eğilim içine girdiğini ve bu anlamda da değişimin ekonomi açısından tümüyle olumsuz sonuçlar yarattığını söylemek zorunda kalıyoruz. Oysa ekonomik verilere sınıfsal açıdan yaklaştığımızda örneğin sermaye ve devletin ekonomideki durumu gibi bir ayrımla ya da sermayenin toplam döngüsünde farklı işlevler üstlenen sermayeler açısından soruna baktığımızda, karşımıza farklı sonuçlar çıkıyor. Özellikle Türkiye gerçeğinde, az sayıda holding biçiminde örgütlenen ve sermayenin farklı işlevleri üzerinde uzmanlaşarak bunları kendi bünyesinde toplayan gruplar (örneğin Çukurova, Koç, Doğan, Sabancı) son dönemde gerçekleşen değişim sürecinden büyüyüp güçlenerek çıkmışlardır.²² Sermaye birikim sürecine paralel olarak ülke içi sermayenin toplam döngüsünde belirli bir donanıma sahip olan az sayıda sermaye grubu, sermayenin toplam döngüsü üzerinde *kontrol yeteneklerini* yoğunlaştırarak artırmışlardır. Özellikle holding biçiminde organize olan bu gruplar 1970'li yılların sonunda karşılaştıkları derinleşen bunalımı aşmak ya da bunalımı *kontrol etmek* için yeni sermaye birikim biçimine uygun *stratejiler* (dışa yönelik sermaye birikim stratejisi) ve bu stratejilere uygun yeni *hegemonik* oluşumlara yönelmişlerdir. Sermayenin bu yeni stratejileri ve dolayısıyla artan kontrol yeteneği, ülkedeki verili tüm toplumsal ilişkilerin dönüşümüne neden olmuştur.²³ Sermayenin kontrol yeteneğini artırması derken yine kapitalizme özgü üç temel dinamikten bahsettiğimizi ifade etmemiz gerekiyor. Sermayenin nicelik olarak birikimini ifade eden *sermayenin yoğunlaşması*, birikimin nitelik olarak diğer sermayeleri içermesi anlamında *merkezileşmesi* ve son olarak da ulusal düzeyde gerçekleşen sermayenin uluslararasılaşması anlamlarında mekansal bir

²² Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Sönmez, 1990 ve Ercan, 1998b.

²³ Kontrol kavramı, kapitalist ekonomiyi tanımlayan 'yapı' ile 'aktör' arasındaki ilişkinin anlaşılması için özel bir önem taşıyor. Yapı burada kapitalizm, mekanizma ise *sermaye birikim süreci* olarak tanımlanırken, aktör ise birikim sürecinde açığa çıkan somut sınıf ilişkilerine taraf olanları göstermek için kullanılıyor. Kontrol kavramı, sermaye birikiminin nesnel gelişimine bağlı olarak, tek tek aktörlerin bireysel belirlemelerinin ötesinde süreç egemen olan ilişkiler dolayında açığa çıkar. Sermayenin toplam döngüsünde farklı işlevleri üstlenen sermaye içi gruplar, sermayenin gelişim dinamiklerine (merkezileşme ve yoğunlaşma) bağlı olarak sermayenin toplam döngüsü üzerinde kontrolünü artırır (Overbeek ve Pijl, 1993). Kontrol farklı düzeylerde gerçekleşir; temel sınıflar olan kapitalist ile işçi arasında süren kontrole ilişkin çatışmanın yanı sıra, kriz ve yeniden yapılanma dönemlerinde sermayeler arasında da kontrol ilişkileri daha fazla öneme sahip olur. 1980'lerde Türkiye'de gerçekleşen dönüşümü anlamak için kontrolün farklılaşan bu biçimleri özel bir anlam taşımaktadır.

gerçeklik olarak *sermayenin genişlemesi* eğilimlerinden bahsettiğimizi vurgulamamız gerekiyor. Eleştirel-Marksist bir analiz, sermaye birikim süreci ve bu sürecin belirli bir tarihsel gerçeklik olarak açığa çıkış koşullarını açıklamaya yöneldiği andan itibaren bu Marksist kavramları referans alması ve bu kavramların gerçeklikle olan ilişkilerini ampirik/yapısal düzeyde gözden geçirmesi gerekir.

Marksist analiz açısından tutarlılığı sağlamak için kriz üzerine ileri sürülen açıklamalarda yapısal ve tarihsel özelliklerin göz önüne alınmadığını vurgulamamız gerekiyor. Trotsky'nin açık bir şekilde ifade ettiği gibi:

Kapitalist denge koşulu tam anlamıyla kompleks bir olgudur. Kapitalizm bu denge koşulunu ürettiği gibi bu koşulları bozar, yeniler ve yeniden bozmak üzere denge üretir ve bu süreç sürekli olarak kapitalizmin verili egemenliğinin sınırlarının genişlemesine neden olur. Ekonomik düzeyde dengenin süreklilik arz eden bu yıkım ve yeniden yapılanma süreci aynı zamanda kriz ve ekonomik iyileşmenin nasıl biçimlendiğini de belirler. (Trotsky, 1987: 227)

Yukarıda işaret edilen süreç, sınıflararası bir dizi çelişkinin daha bir açığa çıkmasına yol açtığı gibi devletler arasındaki denge koşullarının da yeniden biçimlenmesine neden olur (Trotsky, 1987: 227). Kriz ve denge koşulları sermaye birikiminin dünya ölçeğinde belirleyiciliğini artırdığı ölçüde, yıkım ve yeni denge koşulları da sermayenin dünya ölçeğindeki işleyişi tarafından daha fazla belirlenecektir. Bu referanslardan hareket ettiğimiz ölçüde, son zamanlarda sıklığı artan krizin analizinde kısa erimli ve olay yönelimli açıklamaların yetersiz kaldığını/kalacağını belirtmemiz gerekiyor.

1980'li yıllarla birlikte uygulamaya konulan dışa yönelik sermaye birikim stratejileri, kendi içinde bir dizi açmazı da içeriyor. Sürecin çelişkili olması, ilk etapta kapitalizmin genel dinamikleriyle, ikinci olarak da eşitsiz ve birleşik gelişmenin yarattığı dinamiklerle ilişkilidir. Bu eğilimlerden hareket ettiğimizde en önemli açmaz, ülke içinde görece egemen olan sermaye gruplarının artık doğrudan kontrol edemedikleri ve görece donanımsız kaldıkları *dünya sermayeleriyle* ilişkiye girmiş olmalarıdır. Dünya ölçeğinde sermaye birikiminin kendisine özgü *güç hiyerarşisi* içinde anlamlı bir yer edinmek oldukça zor ve maliyetli olduğu ölçüde, uluslararasılaşmak isteyen sermayeler, bu hiyerarşi içinde kural koyan değil de verili kuralları kabul eden

bir konuma dönüşmüşlerdir. Hiç kuşkusuz kuralları kabul etme zorunluluğu genel bir işleyiş olmakla birlikte, yine bu zorunluluk, sermayelerin kendi içindeki farklılıklarına göre süreçten farklı biçimlerde etkilenmelerine neden olmuştur. Bu anlamda 1980'lerden sonra Türkiye'de gerçekleşen değişimi anlamak için genel olarak sermaye kavramını kullanmak oldukça yetersiz olacaktır. Türkiye'de sermaye birikiminin artık tam anlamıyla kapitalist mantık dolayında biçimlendiği 1980'li yıllar, aynı zamanda sermaye birikimine içkin olan çelişkilerin daha bir açığa çıktığı yıllar olmuştur. Bu çelişkiler ise sermaye birikimine taraf olan bireysel sermayeler arasındaki çelişkilerin ve rekabetin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Uluslararası sermaye birikim sürecine aktif bir biçimde katılma pratiği, yerel düzeyde etkinliğini sürdüren bireysel sermayelerin uluslararası dinamiklerle yüzleşmesini zorunlu kılmıştır. Bu yüzleşme ve yüzleşmenin sınıflar açısından sonuçları ekonomide belirsizliği arttırmıştır. Belirsiz ortama karşın bireysel sermayelerin temel reaksiyonu, verili sermaye donanımını arttırmak olmuştur. Sermaye donanımını artırma yönündeki istek ya da zorunluluk, 1980'lerden günümüze Türkiye'de yaşanan süreçlerin niteliğini belirlemiştir.

Diğer yandan dünya ölçeğinde geçerli olan *güç hiyerarşisinin* 1970'lerden itibaren çelişkili bir yeniden yapılanma içinde olduğunun da hatırlanması gerekiyor. Özellikle sermayenin dünya ölçeğinde değerlendirme koşullarının daha da zorlaştığı bir dönemde, birikim sürecinin uluslararasılaşması yönündeki uygulamalara yönelmek, dünya ölçeğinde geçerli olan güç ilişkilerinin ve verili hegemonik konumların kabulü anlamına gelecektir. 1970'lerin ortalarından itibaren erken kapitalistleşen ülkelerde yaşanan sermaye birikiminin yeniden değerlendirme koşullarının krize girmesi, bu ülkelerin bireysel sermayeleri için uluslararasılaşmayı önemli bir strateji biçimine çevirmiştir. Ama süreci anlamamız açısından önemli olan özellik, sermaye birikiminin dünya ölçeğinde yeniden değerlendirme koşulunun para, ticaret ve üretken sermayeler için farklı biçimlerde, farklı ilişkiler dolayında gerçekleşmesidir. Sermayenin dünya ölçeğinde döngüsü, para sermayesinin para olarak değerlendirme koşulları için belirli mekan ve ülkeleri öne çıkarırken, üretken sermayenin yeniden değerlendirilmesi için oldukça önemli yeni mekanizmalar harekete geçirilmiştir.

Gerek buraya kadar yapılan açıklamalar açısından gerekse bundan sonra Türkiye pratiğine ilişkin açıklamalarda ifade edilmesi gereken bir başka

nokta, sermaye birikiminin tarihsel olarak farklı evreler dolayında gerçekleşmesidir. Kapitalizmin hangi aşamalardan geçtiği sorusuna verilen cevap, aynı zamanda yapılacak analizin içeriğini önemli ölçüde belirleyecektir.²⁴ Hiç kuşkusuz teleolojik bir aşamadan bahsetmek mümkün değildir. Geç kapitalistleşen ülkeler için, sermaye birikimini tanımlayan bütünlüklü mekanizmanın işleyişine dair, birbiriyle ilişkili ve birbirleri üzerine etki eden iki ayrımın yapılması mümkün. İlk ayrım, sermaye birikiminin sosyal mekanizmasının temel uğrakları olan para-sermaye, ticari sermaye ve üretken sermaye döngülerinin belirleyici olduğu aşamalar dolayında yapılabilir. Buradaki farklı aşamalar tanımlaması, her aşamada sermayenin bir döngüsünün ağırlıklı belirleyici olduğu anlamında kullanılmıştır. Geç kapitalistleşen ülkeler kapitalist gelişmeyi, özellikle yukarıda işaret ettiğimiz eşitsiz-birleşik gelişme eğilimi dolayında ve etkisine bağlı olarak yaşarlar. Erken kapitalistleşen ülkelerde belirleyici olan ticari, para ve üretken sermaye döngüleri, geç kapitalistleşen ülkelerle ilişkiye girdikleri zaman ve koşulların da etkisi ile belirli bir gecikme dolayında gerçekleşir.²⁵ Geç kapitalistleşen ülkelerde sermayenin toplam sosyal döngüsü ya da sermaye birikim süreci, başından itibaren dünya sermayesi ile eşitsiz bir ilişki içinde olmakla birlikte, ülke içinde sermaye mekanizmasını tamamlayan ticari, para ve üretken sermaye döngülerinin kendi içinde tamamlanmasına bağlı olarak, (ama daha çok üretim sermayesinin az sayıda sermaye için tamamlandığı koşullarda) ikinci bir ayrım veya aşamadan bahsedebiliriz. Bu ayrımı;

- i) sermayenin toplam döngüsünün ülke içinde gerçekleştiği aşama ile,
- ii) sermayenin toplam döngüsünün uluslararasılaştığı aşama biçiminde yapabiliriz.²⁶

Hiç kuşkusuz bu ikili ayrım, kendi içinde birbiriyle ilişkili olduğu gibi dünya ölçeğinde işleyen sermayenin temel belirleyenleriyle de ilişkilidir. Diğer yandan her bir aşama, beraberinde bu aşamaya özgü sınıfsal ilişkileri içermektedir. Bu anlamda kapitalizmin dinamik bir analizi yapıldığında, ister

²⁴ Bu konuda oldukça detaylı bir derleme için bkz: Albitron vd., 2001.

²⁵ Bu konuda detaylı bir analiz için bkz. Kay, 1979. Diğer yandan soruna farklı bir açıdan yaklaşan bir çalışma için bkz: Taylor, 1984.

²⁶ Bu konuda oldukça anlamlı bir çalışma için bkz. Bryan, 1995.

istemez, sermaye birikiminin tarihsel olarak farklı eğilimlerinin dikkate alınması gerekiyor..²⁷

1.6. Küresel kapitalizm ve değişen üretim şeması.

Kapitalizmin aşamaları açısından, 1970'lerden itibaren sermaye birikiminin dünya ölçeğinde etkin işlemeye başladığını ve bu anlamda sermayenin merkezileşme, yoğunlaşma ve genişleme eğiliminin dünya ölçeğinde belirleyici olduğunu belirtmemiz gerekiyor.²⁸ Gelinek noktaya küresel kapitalizm diyecek olursak,²⁹ küresel kapitalizmi Marksist bir çerçevede anlaşılır kılacak birbiriyle ilişkili iki değişkenin belirleyici olduğunu söylememiz gerekiyor. Küresel kapitalizmde artı-değer üretme süreci üretim süreci ve emek sürecinde gözlemlenen değişimlere bağlı olarak;

i) değerin *meta biçiminin* üretilmesinin dünya ölçeğinde artan *disentegrasyonuna* (tek bir meta üretiminin farklı aşamalara ayrılması ve her bir aşamasının farklı mekanlarda gerçekleşmesi) neden olurken,

ii) değerin *para biçiminin* açığa çıkması *dünya ölçeğinde* gerçekleşen *entegre* bir mekanizmanın gelişmesine yol açmıştır. Buna bağlı olarak da paranın dünya ölçeğinde üretilmesi aynı zamanda *finansal yapıların* artan oranda dünya ölçeğinde *bütünleşmesine (integrasyonuna)* neden olmuştur.³⁰ Dünya kapitalizmini daha somut düzeyde tanımlayan olgu ise, az sayıda çokuluslu şirketin dünya ölçeğinde üretken sermaye, para sermaye ve ticari sermayeyi kontrol etmeleridir. Üretken sermayenin uluslararasılaşmasının ötesinde, üretim faaliyetinin kendisi yeniden yapılanmıştır. Çokuluslu firmaların, belirli bir meta üretmek için seçtikleri temel yöntem, üretimi 'en az maliyet-en fazla kârlılık' koşullarında örgütleme olmuştur. Üretim faaliyetinin, teknolojik

²⁷ Çalışmamızda Türkiye'de kapitalizmin gelişiminin tarihsel evrelerini detaylı olarak ele alan bütünlüklü bir analiz yapmıyoruz ama ilerleyen sayfalardaki Türkiye'ye ilişkin açıklamalarda bu çifte ayırmadan yararlandığımızı belirtmemiz gerekiyor.

²⁸ Küresel kapitalizm kavramı ve özellikle esnek sermaye birikimi kavramı ile birlikte ele alınışı için bkz. Harvey, 1989 ve daha detaylı bir dizi ele alış için Ross vd. 1984.

²⁹ Küresel kapitalizmi yukarıdaki dipnotta ifade ettikimiz, sermayenin toplumsal ilişkiler üzerindeki gerçek egemenliğini kurması, başka bir ifadeyle sermaye birikimine özgü dinamiklerin dünya ölçeğinde belirleyici olması anlamında kullandığımızı belirtmek isterim.

³⁰ Ekonominin finanslaşmasının tarihsel ve toplumsal özelliklerinin Marksist bir çerçevede analizi için bkz. Ercan, 1992b.

gelişmenin sağladığı olanaklar sayesinde farklı parçalara ayrılabilmesi ile birlikte, üretim sürecinin mekansal olarak birbirinden hızla ayrılması ve parçalanması (*disaggregate production*) dünya ölçeğinde yeni bir mekansal işbölümünü gündeme getirmiştir (Ross ve Trachte, 1990). Mekansal yeni işbölümü (*spatial division of labour*) sonuçta, aşırı sermaye birikimi olan ve değersizleşme tehlikesi yaşayan ülkelerden dışarıya üretken sermaye akışının gerçekleşmesine neden olmuştur. Burada önemli bir vurguyu yapmamız gerekiyor: Üretken sermayenin uluslararasılaşması her zaman için para-sermayesi biçiminde olmak zorundadır. Yani üretken sermayenin uluslararasılaşması, kavramsal olarak üretim faaliyetinin artan ölçüde uluslararası düzeyde gerçekleşmesi anlamına gelir. Bu ise her zaman için üretken sermayenin para biçiminde hareketliliği ile gerçekleşir.³¹

Diğer yandan üretim sürecinin kendi içinde parçalara ayrılması ve her bir sürecin en uygun bir mekanda gerçekleşmesi aslında kapitalizme içkin olan temel mantığın uzun erimli bir depresif dalganın varlığında daha etkin kılınması anlamına geliyor. Bu mantık; artı-değer yaratmanın temel biçimleri olan, mutlak ve görelî artık değerın dünya ölçeğinde etkin bir şekilde üretilmesine yol açacak yeni organizasyonların oluşmasına olanak sağlamıştır. Üretim sürecinin dünya ölçeğinde artı-değeri en fazlaya çıkartacak biçimde yeniden yapılanması, aynı zamanda dünya ölçeğinde verili işbölümünün yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Bu anlamda artı-değeri açığa çıkış tarzı olarak para-sermayenin dünya ölçeğinde görece yoğunlaştığı ülkeler (özellikle Latin Amerika ve Türkiye gibi) ile üretken sermayenin artı-değeri daha çok sermayenin üretim sürecinden getirisi için yoğunlaştığı ülkeler (özellikle Güney Kore, Malezya, Tayvan, vb.) arasında örtük bir işbölümü gerçekleşmiştir. Hiç kuşkusuz bu tarz bir yapılanmayı belirleyen temel değişken, tüm bu ülke ve bölgelerin bütünlüklü olarak dünya kapitalizmini tanımlayan özelliklerle kurdukları kendilerine özgü ilişkilere dir. Elbette ki

³¹ Üretken sermayenin uluslararasılaşması kavramının bu anlamda genellikle yanlış kavramlaştırıldığı yönünde bir ele alış için bkz. Bryn 1987/1995. Yanlış kavramlaştırma bu anlamda üretken sermayenin uluslararasılaşmasının, sanki üretken sermayenin (yani onu oluşturan canlı ve cansız sermayelerin) uluslararası düzeyde hareket ettiği şeklinde yapılan açıklamalardır. Oysa üretken sermayenin uluslararasılaşması, para-sermaye biçiminde gerçekleşmektedir. Böyle bir dinamiğin en önemli sonuçlarından biri, ekonominin artan ölçüde finansallaşmasıdır ki, bu aynı zamanda son zamanlarda tek başına ele alınarak tüm ekonomik dinamikleri açıkladığı düşünülen sıcak sermayenin gerçek temellerini oluşturmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz. Ercan, 2002b.

dünya ölçeğindeki sermaye birikim sürecine ekleniyor olmak, uluslararası işbölümünün parçası olan ülkeler açısından ortak bir dizi probleme yol açmaktadır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, her ülkenin sisteme eklenişinin farklı biçim ve dinamikleri bu ülkelerin yaşadıkları güncel ve somut deneyimleri de farklılaştırmaktadır.

Ülkelerin, farklı tarihsel ve toplumsal özelliklere sahip olmakla birlikte, benzer özellikler göstermesi kapitalizmin dünya ölçeğinde belirleyici olan temel özelliklerine ilişkin bir olgudur. Bunun açık anlamı, dünya ölçeğinde oldukça dinamik bir biçim alan bu yeni işbölümü, kapitalizmin dünya ölçeğinde biçimsel egemenlikten (*formal subsumption*) reel egemenliğe (*reel subsumption*) geçişi anlamına gelmesidir. Kapitalizme özgü yapısal dinamiklerin tüm toplumsal pratikler üzerinde belirleyici olduğu bu aşamada, her ülke, sahip olduğu toplam sermaye, emek ve hammadde donanımına bağlı olarak dünya ölçeğinde süren sermaye birikim sürecine ekleniyor. Fakat diğer yandan aynı süreç, bireysel sermayeler için de dünya ölçeğinde verili olanakları kullanma zeminini yaratıyor. Burada genel olarak bir ulusun dünya ölçeğinde geçerlilik kazanan işbölümündeki konumu ile aynı ülkede belirli bir düzeye ulaşmış az sayıda bireysel sermayelerin dünya sermayesi ile eklenme tarzı arasındaki ayrımın yapılması gerekiyor.

Sermaye birikim koşullarının dünya ölçeğinde gerçekleşme sürecinin, bir bütün olarak ülkenin makro ekonomik performansını olumsuz yönde etkilediğini söylemek doğru bir tanımlama olmakla birlikte, uluslararası sermaye ile bütünleşme sürecindeki sermayeler için aynı genellemeyi kullanmak doğru olmayacaktır. Sorunun doğru bir şekilde analiz edilebilmesi için sermaye birikim sürecinde, gösterdikleri farklılıklar ve üstlendikleri işlevlere göre sermayenin içsel bileşenlerini, sınıf-ıçi bölünmeleri analize dahil etmek gerekiyor. Biraz daha açacak olursak, genellikle sermaye kavramını bütüncülleştirilmiş bir kavram olarak ele alıyorsak da, sermaye birikim sürecinde sermaye farklı işlevleri yüklenerek farklı biçimler alır (Aaronovitch, 1981: 227). Sermayenin içsel bileşenleri somut süreç içinde, farklı işlevler ve farklı biçimler olarak kendilerini gösterirler. Bu gerçekliğin analiz düzeyine de taşınması gerekir. Sermayenin içsel bileşenleri ya da sınıf-ıçi dinamiklerin anlaşılması için sermaye kavramını tanımlayan bu farklı sermaye kavramlaştırmaları, Türkiye ekonomisinin günümüzdeki yapısal özelliklerinin ve dahası politik konumların anlaşılması için özel bir önem

kazanmıştır. Ekonomiyi tanımlamak üzere ve genellikle de olumsuz bir sıfat olarak kullanılan *rant ekonomisi* kavramlaştırması ya da *küçük ölçekli firmaların* mitleştirilmesi yönündeki ele alışların aşılması için, sermayenin/burjuvazinin 1980'li yıllarda ulaştığı aşama ve bu aşamaya bağlı olarak değişen sınıf içi farklılaşmaların analize dahil edilmesi gerekiyor.

1.7. 80'li Yıllar ve Türkiye'de Sermaye Birikim Sürecinde Dönüşüm

1980'lerde sermaye birikim sürecinde iyice belirginleşen sermaye içi işlevler göz önüne alındığında, eklemleme süreci bazı kesimler için tam bir güç kaybı anlamına gelirken, bazı kesimler için ise dünya piyasasının olanaklarından eşitsiz de olsa yararlanmaya yol açmıştır. Bu ayrımlar, tarihsel olarak belirli bir sermaye birikimine ulaşan ve verili donanımlarını sermayenin toplam döngüsünde açığa çıkan tüm işlevlerde uzmanlaşmada kullanan holdinglerle, sermayenin diğer grupları arasında özellikle para-sermayesini, dolayısıyla banka sermayesini kontrol edemeyen sermayeler arasında ya da uluslararasılaşmayı daha hızlı gerçekleştiren sermayelerle, üretim ya da hizmet faaliyetlerini ülke pazarı odaklı gerçekleştiren sermayeler arasında oldukça çelişkili ve çatışmalı bir sürecin başlamasına neden olmuştur.

1980'li yıllardan itibaren askeri darbe ve yapısal uyum programıyla Türkiye'de uygulamaya konulan yeni sermaye birikim stratejileri, yaşamın oldukça farklı alanları üzerinde etkileri olmakla birlikte, süreci tanımlayacak iki temel eğilimin olduğunu söyleyebiliriz.

- i) İlk eğilim, belirli bir zaman diliminde daha fazla *artı-değer yaratmaya* yönelik uygulamalar olurken,
- ii) ikinci eğilim, *daha önce yaratılan ya da yaratılacak olan artı-değerin paylaşımının* yani bölüşüm ilişkilerinin yoğunlaşarak artmasına yönelik uygulamalardır. Artı-değer yaratma kapasitesinin artırılması ya da yaratılan değerlerin paylaşılması yönündeki müdahaleler ve uygulamalar arttıkça, sermayenin toplumsal ilişkiler üzerindeki hegemonik konumu daha da güçlenmiştir. Kapitalist ilişkilerin derinleşmesi ve genişlemesi arttıkça, daha önce sermaye birikim sürecinde çok fazla etkili olmayan ve mekansal olarak ülkenin

oldukça farklı alanlarına yayılan ve gelişmekte olan sermayeler, sermayenin toplam döngüsüne daha fazla eklemelenmeye başlamıştır.

Artı-değerin miktarını artırmaya yönelik uygulamaların ilk uğrağı, üretim sürecinde üretken kapitalistlerin emek üzerindeki kontrol yeteneklerini arttırmak olmuştur. Özünde emeğin birim zamanda verimliliğini ve etkinliğini artırmaya yönelik bu uygulamalar, sermayenin üretim sürecinde kalan zamanını azalttığı ölçüde yaratılan artı-değerin artmasına yol açmıştır. Yani üretken sermaye sahipleri, üretim sürecinde gerçek anlamda artı-değer yaratılan kısımları kendilerinde tutarken, diğer kısımları farklı üretim organizasyonları olarak üretim dışında gerçekleştirilmeye yönelmişlerdir. Son zamanlarda "küçük güzeldir" yönündeki açıklamalar bu anlamıyla artı-değeri fazlaştırmamanın ya da sermaye birikim koşullarını yeniden oluşturmanın önemli araçlarından biri olmuştur. Küçük üreticilik bir yandan büyük sermayenin egemenliği altında hareket etmek zorunda kalırken, diğer yandan kendilerinin kontrol ettikleri emeği sonuna kadar tüketecek uygulamaları hayata geçirmişlerdir.

Diğer yandan gerek kapitalist ilişkilerin yoğunlaşarak ulaştığı bu aşama, gerekse sermaye birikiminin yeniden biçimlenmesi yönündeki zorunluluklar, bir anda para sermayesini ve para sermayesini kontrol edenleri belirleyici konuma yükseltmiştir. Sermayeler arasındaki rekabetin yoğunlaştığı önemli konulardan biri, dolaşımda bulunan toplam para-sermayenin olabildiği ölçüde daha fazlasını kontrol etmek olmuştur. Bu ise para kapitalistleri ile üretken kapitalistler arasındaki çelişkilerin daha da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Sınıf içi çelişkilerin artmasının en önemli ifadesi, faizlerin yükselmesi, döviz kuru rejiminde önemli değişimlerin gerçekleşmesi olmuştur. Yeni sermaye birikimine geçiş ve geçiş için gerekli donanımı sağlama adına para sermaye donanımını artırma yönündeki uygulamalar, ülke ekonomisini dünya ekonomisi ile daha da bütünleştirecek bir döviz rejimine yol açtığı ölçüde, sermaye içi çelişkiler dünya ölçeğinde işleyen sürece daha fazla bağlı hale gelmiştir.

Türkiye'de sermaye birikim koşullarının dünya kapitalizmiyle bütünleşme sürecinin, yukarıda temel çerçevesini çizdiğimiz dinamikler dolayında açıklanması gerekiyor. Sermaye birikim stratejilerinin üretim, bölüşüm ve güç ilişkilerini içerdiğini kabul ettiğimiz ölçüde, bu kavramların da analize dahil

edilmesi gerekiyor. 1980'li yıllarda gerçekleşen süreci anlamak, başka bir anlamda çok daha zorlu bir süreci içeriyor. Kapitalizmin dünya ölçeğinde *daha bir* belirleyici olduğu bu aşamada, aynı zamanda verili farklılıkların ayrı ayrı alanlarda uzmanlaşmış sermayeler için değerlendirilmesini mümkün kılacak bir dizi kontrol ve güç ilişkisi geliştirilmiştir. *Bu yeni güç ve kontrol ilişkileri böylece aynı coğrafyada farklı sermaye stratejilerinin eşzamanlı olarak uygulanmasına neden olmuştur.* Bütünlüklü ve eleştirel bir analizin, bu farklılıkları asgari ölçüde bir araya getirerek değerlendirmesi gerekiyor. Çalışmamızın ilerleyen bölümü, yukarıda genel çerçevesini verdiğimiz sürecin olgusal düzeyde açılımını sağlamaya yönelik olacak. Türkiye'de gerçekleşen değişimi anlamak için, kapitalist toplumsal yapıyı harekete geçiren temel mekanizma olarak gördüğümüz sermaye birikim süreci ve bu sürecin aktörlerinden hareket ederek, bu aktörler arasındaki ilişkileri ve ilişkilerin değişim eğilimlerini ele alacağız. Bakacağımız temel ilişkiler bu anlamda sermaye ile emek, sermaye ile sermaye yani sınıf içi ilişkiler ve sınıflar ile (sermaye ve emek) devlet arasındaki ilişkiler olacak. İfade edilen ilişkilere sermaye birikimi dolayında baktığımızda, dört önemli değişken görüyoruz.

- i) *Artı-değer yaratma* ve yaratılan artı-değerin zaman içinde artırılmasına ilişkin düzenlemeler,
- ii) yaratılan artı değer *bölüşülmesine* ilişkin değişkenler,
- iii) bu iki ilişkinin belirleyiciliği dolayısıyla biçimlenen *devlete* ilişkin dinamikler,
- iv) ve ilk üç değişkenin dünya ölçeğinde *işleyen sermaye birikim mekanizmalarıyla* kurduğu ilişkiler.

Bundan sonraki bölümde, Türkiye'de sermaye birikimini tarihsel olarak iki temel başlık altında ele alacağız. İlk aşamada sermayenin toplam döngüsünün daha çok ülke içinde gerçekleştiğini göstererek kapitalist ilişkiler için gerekli alt yapının oluşturulduğu aşamayı kısaca ele alacağız. Türkiye'de 1980'lerde başlayan ve günümüze kadar süren değişim eğilimlerini anlamak için bu dönemin anlaşılması zorunlu çünkü bu aşama, sermaye birikiminin ülke içinde kendine özgü yapılanmasını ve sınıfların özellikle sermayenin yapısal özelliklerinin belirlendiği yıllar olmuştur. Ülke içinde belirli bir düzeye ulaşan sermaye birikiminin dünya ölçeğinde işleyen sermayenin toplam döngüsü ile

eklemlenme süreci ise ikinci aşamayı oluşturuyor.³²

2. Türkiye'de Sermaye Birikim Sürecinin Tarihsel Özellikleri

Türkiye'de sermaye birikim sürecini tarihsel olarak iki başlık altında incelemek mümkün: Sermayenin toplam döngüsü ve birikim sürecinin içe yönelik gerçekleştiği dönem ile sermaye birikim sürecinin dünya sermayesinin toplam döngüsüne eklenerek gerçekleştiği dönem.³³ Bu tarz bir sınıflandırmada, içe yönelik sermaye birikim döneminin uluslararası güç ve sermaye dinamiklerinden yalıtıldığı bir dönem olarak düşünülmemelidir. Tam tersine içe yönelik sermaye birikim biçimi başından itibaren daha çok uluslararası üretken sermayenin belirleyici olduğu bir çerçevede gerçekleşmiştir. Fakat içe yönelik sermaye birikim süreci, diğer yandan ülke içinde kapitalist ilişki ve yaşam ortamının sağlanması için temel belirleyici olmuştur. Özellikle sermaye birikiminin ülke içinde gerçekleşmesi için para ve ticari sermayenin belirleyiciliğinden üretken sermayenin belirleyiciliğine geçiş, tam da bu dönemde gerçekleşmiştir. Sermayenin toplam döngüsünün ağırlıklı olarak ülke içinde gerçekleştiği dönemle, uluslararası sermayeyle bütünleşme eğiliminin gerçekleştiği günümüz arasında önemli farklılıklar olmakla birlikte; sürecin aktörleri temel olarak değişmemiştir. Yani 1980'li yıllarda dünya ekonomisi ile bütünleşmeyi temel strateji olarak belirleyen sermayeler, aynı zamanda 1920'lerden itibaren para, ticari ve üretken sermaye donanımını sağlayan sermayeler olmuştur. Bu anlamda içe yönelik sermaye birikim stratejisi ile dışa yönelik sermaye birikim stratejisi, bir dizi farklılığı içermekle birlikte her iki strateji de sermaye birikiminin farklı aşamalarına tekabül ediyor.³⁴

³² Sermayenin toplam sosyal döngüsünün bu tarz aşamalandırılması için bkz. Bryn, 1995.

³³ Genel olarak sermaye birikimi ve özeldi sermaye birikiminin geç kapitalistleşen ülkelerde gerçekleşme süreci ve dinamikleri için bkz. Kay, 1979.

³⁴ İçe yönelik sermaye birikimi ya da ithal ikamesini sermaye birikim sürecinin gelişim sürecine rastlayan tarihsel bir olgu olarak açıklama literatürde çok az rastlanan bir olgudur. Literatürde ithal ikamesine dayanan kalkınma stratejisini ya tarihsel bir zorunluluk ya da kapitalizmin genişleme ve kriz dönemlerine bağlama eğilimi hakimdir. Örnek olarak Fikret Başkaya, ithal ikamesine dayanan kalkınmayı kapitalizmin genişleme ve daralma dönemlerine bağlayarak açıklamakta ve daha çok sermayenin içsel dinamikleri yerine güncel olaylar bağlamında bu stratejinin seçildiğini belirtmektedir. "Teorik söylem ve retorik rağmen, ödemeler dengesi tıkanıklıklarına bir çözüm olarak ve olayların zoruyla gündeme" gelmiştir. Kalkınma yazınına yoğun bir şekilde eleştiren

Burada özellikle Türkiye’de süren tartışmalarda oldukça zihin karışıklığına yol açan devletin konumunda da bir süreklilik ve farklılığın iç içe geçtiğini vurgulamamız gerekiyor. 1980’lere kadar ülke içinde sermaye birikiminin oluşumu için direkt müdahale eden ve bu anlamda para ve emek düzenlemelerini gerçekleştiren devlet ile 1980’lerde para ve emek kontrol rejimlerini sermayenin dünya ölçeğinde işleyişine uyumlu hale getiren devlet arasında öze ilişkin pek farklılık yoktur. Ama tüm bu vurguya karşılık sermaye birikiminin bugün ulaştığı aşamada sınıflararası ilişki ve çatışmaların daha da yoğunlaşması, devletin farklı biçimlerde yeniden düzenlenmesine neden olmuştur.

Türkiye’de her iki sermaye birikim stratejisinin içinde yer aldığı gerçekliği tanımlayacak temel unsur ise az sayıdaki aile şirketinin holding olarak ekonomi ve toplum üzerinde kontrol yeteneklerinin oldukça yüksek olmasıdır. Az sayıda büyük ölçekli firma, çok sayıda küçük ölçekli firmanın oluşturduğu bir denizle çevrilmiştir. Kentsel alanı tanımlayan bu iki özelliği önemli ölçüde etkileyen bir diğer özellik ise ülke nüfusunun % 40’ına varan kısmının hâlâ kırsal kesimde tarımsal faaliyette =ulunmasıdır. İçe yönelik sermaye birikim sürecinde ekonomik, politik ve kültürel dinamiklerce biçimlenen bu genel çerçeve, dışa yönelik kalkınma sürecinin alacağı biçimleri de belirlemiştir. Türkiye’de sermaye birikiminin iki farklı biçiminde de ortak olan bir diğer özellik, ülke içi sermaye donanımını gerçekleştirenlerin dünya kapitalizmi ile eşitsiz bir ilişkiye girmiş olmalarıdır. Bunun açık anlamı ülke içindeki sermaye birikim sürecinin kendine özgü dinamiklerinin, dünya ölçeğinde işleyen süreç dolayında belirlenmesidir. Bu özellik gerek içe yönelik sermaye birikim sürecini tanımlayan ilk dönemin biçimlenmesinde, gerekse özellikle günümüzde ekonominin dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikim sürecine eklenme tarzında belirleyici olmuştur.

Sermaye birikimine özgü bir diğer dinamik ise sermaye birikiminin ülke içinde mekansal olarak eşitsiz gelişmesidir.³⁵ Türkiye’de sermaye birikimi

---

Başkaya (1994:116-120), kalkınma stratejisinin varoluş nedenini açıklarken, eleştirdiği kalkınmacıların açıklamalarını kullanmaktadır. Bu yönde ithal ikamesinin varlığını kapitalizmin genişleme ve daralmalarına bağlayan görüş, Hans Singer’e ait iken, stratejinin varlığını ve seçimini konjonktüre bağlı olarak ele alış ise erken dönem Hirschman’ın (1968) analizinde kullanılmıştır.

³⁵ Sermaye birikiminin mekansal olarak eşitsiz gelişimi için teorik bir çerçeve ve Türkiye gerçeği için bkz. Ercan, 1998c ve Ataay, 2001.

süreci başından itibaren emek ve sermaye kullanımları açısından birbirinden oldukça farklı donanımlara sahip mekansal yapıların varlığına neden olmuştur. Bu özellik içe yönelik sermaye birikim döneminde ekonomiye bir dizi dinamizm katmakla birlikte, 1980'lerden itibaren çelişkiler politik bir biçimde kendini açığa çıkarmıştır; dışa yönelik sermaye birikim döneminde ise dünya sermayesi ile bütünleşmede emek ve hammadde donanımı açısından sermaye için bir dizi potansiyeli içinde taşımaktadır.

3. Sermayenin Toplam Döngüsünün Ülke İçinde Gerçekleştiği İçe Yönelik Sermaye Birikim Stratejisi

İçe yönelik sermaye birikim modeli, 1920'lerden itibaren devletin etkin müdahaleleri ile belirlenen ve daha çok günlük yaşamın bütünlüklü dönüşümünü işaret eden modernleşme sürecinde gerçekleşmiştir. Modernleşme ya da çağdaşlaşma/batılılaşma gibi kavramlarla tanımlanan süreç, aynı zamanda ülke içinde kapitalist bir toplumsal varoluşun alt yapısını hazırlamıştır. Kapitalist bir toplumsal varoluşun gerçekleşmesi, oldukça farklı söylem ve politik pratiklerin varlığına yol açmışsa da, süreci tanımlayan temel mekanizma, sosyal ilişkilere içkin olan sermaye birikim sürecinin kendine özgü dinamiklerini gerçekleştirmesi biçimindedir³⁶ işlemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleşme süreci aynı zamanda ülke içinde para ve ticari sermayenin gelişmesine yol açmıştır. 1800'lerin ortasında özellikle ilkel ürünlerin ihracatı ile başlayan süreç, başlangıçta verili üretken sermaye donanımlarını önemli ölçüde olumsuz etkilemesine rağmen para, özellikle ticari sermaye birikimi belirli bir yoğunluk kazanmıştır. Ticari ve para sermayenin üretken sermaye olarak örgütlenip organize olması 27 Mayıs askeri darbe ile belirli bir hız kazanmıştır. Bu yıllarla birlikte başlatılan *ulusal kalkınma* yönelimli vurgular altında *sermaye birikiminin ülke içinde gerçekleştirildiği* yıllar olmuştur. Aynı yıllarda kurulan Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT), beş yıllık kalkınma

³⁶ Sermaye birikimi kapitalizmi tanımlayan öze ilişkin mekanizma olmakla birlikte, bu mekanizmanın, harekete geçtiği toplumsal koşullara bağlı olarak biçimlenmektedir. Daha açık bir ifade ile sermaye birikim süreci kapitalizmin yapısal özelliklerini açığa çıkarmakla birlikte, sermaye birikimi sınıfsal bir dizi ilişki ve çelişki dolayında gerçekleşir. Bu iki vurgu birlikte ele alındığında, sermaye birikiminin, harekete geçtiği toplum ya da ekonominin tarihsel dokusu dolayında belirlendiğinin ısrarla vurgulanması gerekiyor.

planları ve henüz gelişme aşamasında olan endüstrilere verdiği destekler kalkınmacı bir sürecin hızla başlamasına olanak sağlamıştır.³⁷

İçe yönelik sermaye birikim politikalarının az gelişmiş ülkelerde uygulanmasının hem yerel sermaye hem de uluslararası sermaye açısından temel işlevleri vardır (Eralp, 1981:619). Nedir bu işlevler? Uluslararası sermayenin birikim biçimi açısından bakıldığında, uluslararası sermaye birikimini 1940'ların sonrasında tanımlayan temel unsur "Sermayenin bir zenginlik birimi olarak değil de, bir üretim ilişkisi olarak uluslararasılaşmakta" olmasıdır (Şeni, 1978:68). Üretken sermayenin uluslararasılaşmasının iki önemli sonucu var; bunlardan ilki hiç kuşkusuz kalkınma yazınının sürekli olarak üzerinde durduğu pazar sorunudur. Merkez kapitalist ülkelerde artan büyük hacimli üretime ülke içinden her ne kadar talep merkezli (Keynesyen) politikalar uygulanarak üretilen metaların pazar sorunu hallediliyorsa da, yoğun birikim nedeni ile ortaya çıkan aşırı sermaye birikimini ekonomi massedemiyordu. Yani artık gelişmiş merkez kapitalist ülkeler açısından ilk etapta önemli olan, ürettikleri metaları pazarlama değil de bu yoğun birikim rejiminin sonucu biriken ve değersizleşme sürecine giren sermayeyi pazarlama ihtiyacı olmaya başladı. Erken kapitalist ülkelerdeki sermayenin kendini değerlendirme koşullarını yaratması ya da kâr oranının düşme eğilimi ile mücadelesi, kapitalist üretim ilişkilerinin gittikçe gelişmesine, daha geniş bir alana yayılmasına neden olmuştur.

Kapitalizm, egemenliği altındaki ülkeleri sadece dış ilişkiler aracılığıyla kendine bağımlı kılmıyor. Egemenliğini doğrudan doğruya uydu ülkelerin bağrında kurabiliyor. Yani egemen üretim tarzı, kendini bağımlı ülkenin içinde yeniden üretebiliyor (Şeni, 1979: 249).³⁸

İçe yönelik sanayileşme süreci içinde çokuluslu şirketlerin az gelişmiş ülkelerde yaptıkları yatırımların artan boyutunu ele veren en önemli gösterge hiç kuşkusuz az gelişmiş ülke sanayilerinde çokuluslu şirketlerin payıdır. Bu

³⁷ Henry J. Bruton, içe yönelik kalkınma stratejisini özellikle Hirschman'ın erken dönem çalışmasına referansla, "az gelişmiş ülkelerde stratejinin özünde varolan kaynakların, fakat gizil olan ya da ekonomide rasyonel olmayacak şekilde dağılmış kaynakların bir araya getirilerek kalkınma yönünde kullanılması" olarak açıklamıştır (Bruton, 1970:125). İçe yönelik kalkınma bu anlamda ülke içi kaynaklar üzerinde yoğunlaşmayı ve ülke içinde bir dizi mekanizmayı harekete geçirme anlamında kullanılıyor.

³⁸ Sorunun dünya sistemi açısından analizi için bkz. Keyder, 1984.

pay; örneğin Singapur'da % 83, Nijerya'da %70, Brezilya'da %44, Meksika'da %35, Arjantin'de %31 oranındayken, mitselleştirilen Güney Kore'de ise %11 oranındadır. Kapitalizmin eşitsiz gelişiminin ürünü olarak üretken sermayenin uluslararasılaştığı bir dönemde, az gelişmiş ülkelerde ülke içine yönelik sermaye birikiminin hedef alınarak ülke pazarının korunması, ülke içi sermaye birikim sürecinin hızlanmasını sağlamıştır. Korumacılık böylece:

... uluslararasılaşmış üretim süreci için -iç pazarda tekelleşme olanağı sağlayarak- elverişli bir ortam yaratır.. Yani ... önemli olan, ticaretten çok yatırım özgürlüğü ise korumacılık engel değil aksine teşvik edici bir olgu durumundadır. (Keyder, 1984: 34).

Bu anlamda ithal ikamesi ya da ülke içi merkezli sermaye birikim stratejilerinin, üretimin uluslararasılaşmasının ilk aşamasını oluşturduğunu söyleyebiliriz (Yaghmanian, 1990: 180)

İçeride dönük kalkınma süreci uluslararası dinamikler dolayında düşünüldüğünde, içe yönelik sermaye birikiminin sınıfsal temeli, yeni gelişen *sanayi burjuvazisi* (üretken sermaye) ile *uluslararası üretken sermaye*dir. Bu ittifak için gerekli çerçeveyi hazırlayan aracı ise *devlettir*. Adından da anlaşılacağı gibi içe yönelik kalkınma, özünde ülke içi dinamikleri ve kaynakları temel almaktadır. İçe yönelik kalkınmaya geçmeden önceki ekonomik yapıları tanımlayan temel özellik, ülke içinde sınırlı sayıda ürünün ihracatında uzmanlaşmış bir ihracatçı ticaret burjuvazisi ile uluslararası malların ülke içinde dağıtımını sağlayan ithalatçı ticaret sermayesinin ekonomide başat olmasıdır. Az gelişmiş ülkelerde ticaret burjuvazisi aslında kapitalizm öncesi üretim ilişkileri ile gelişmekte olan merkez kapitalist üretim ilişkileri arasında köprü işlevi görür. Bu köprü işleviyle birlikte kapitalist ilişkileri, kapitalist olmayan toplumlara taşıyarak bu toplumların çözülüş koşullarını sağlarken, diğer yandan bu işlevinin karşılığında belirli bir sermaye ellerinde birikmiş olur.³⁹ Bu anlamda içe yönelik kalkınma stratejisi ya da daha somut anlamıyla içe yönelik sermaye birikim biçimi, özünde ülke içi ticaret burjuvazisinin sanayi burjuvazisine dönüş öyküsüdür. Yani daha önceleri ulusal ve uluslararası meta hareketlerinde aracı olan ve bu anlamda az gelişmiş ekonomilerde egemen olan ticaret burjuvazisi artık tüccar değil sanayici olma

³⁹ Bu konunun teorik genel çerçevesi için bkz. Taylor, 1979.

eğilimi içine girmiştir. Hiç kuşkusuz tüccarlıktan sanayiciliğe geçiş akşamdan sabaha olmamıştır. Hirschman çalışmasında içe yönelik sanayileşme sürecini sanayicinin daha önce dışarıdan mal ithal eden ile bu mali sağlayan ihracatçı firmaların pazar paylarını koruma amacı ile oluşturduğu ittifaklar dolayında açıklar (Hirschman, 1968: 10). İttifak aslında daha önce kurulan bir ilişkinin dönüşümü üzerinden devam etmektedir. Bu ilişki Türkiye’de 1950’li yıllarda gündeme gelmiştir.

[1950’li yıllarda] ticaret sermayesi, iç pazarı yeniden ele geçirmenin yolunu arayan metropol sermayesi ile işbirliği içinde, bu kez piyasaya üretici olarak girdi. Başlangıçta bilinçli bir sanayileşme politikasının söz konusu olmadığı açıktır. Ama bu süreç içerisinde ticaret sermayesinin belirli kesimleri, yabancı sermayeyle doğrudan ve dolaylı işbirliği içinde (yani ortak yatırımlar ve lisans anlaşmaları yoluyla) sanayi sermayesine dönüştü. (Gülalp, 1983: 34).

Bu dönüşümü ele veren önemli bir örnek Türkiye’de tüketim sektörünün başlangıcı olan radyo üretiminin ülke içinde üretilme sürecinde gerçekleşmiştir. Önceleri ülke içine getirilerek satılan radyo, daha sonra konulan sınırlamalar paralelinde radyo ihracatçısı uluslararası firmalar (Grundig ve Phillips) ile bu firmaların ülke içi ithalatçılarının yaptıkları anlaşmalar ile ülke içinde montaj biçiminde üretilmeye başlanmıştır. Son aşamada ise üretim daha çok ülke içinde gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak "Türkiye deneyiminde, ticari faaliyetler, sanayü sermaye birikiminin başlangıçtaki temel kaynağı olmuştur" (Tekeli vd., 1982: 8). Bu anlamda içe yönelik sermaye birikim stratejileri *çelişkili bir ikilemi içerir*. Tarihsel bir aşamada, gelişmekte olan ülke kapitalistlerinin sınıfsal çıkarlarını yansıtan ithalat ikamesi stratejisi (bundan sonra İİS), uluslararası sermayenin üretim aşamasının uluslararasılaşmasının erken dönemlerine rastlayan çıkarlarının yansımasıdır. Gelişmekte olan ülkelerde İİS, sosyo-ekonomik çatışmanın çelişkili birliğinin dile geliş biçimidir. Burada çatışma "bir yandan az gelişmiş kapitalist ülkelerde büyüyen yeni kapitalist güçlerle, çökmekte olan prekapitalist güçler arasında sürerken, diğer yandan yeni gelişmekte olan kapitalist güçlerle uluslararası sermaye arasında bir ilişki ve çatışmanın varlığından söz edebiliriz" (Bina ve Yaghmanian, 1990: 83).

İçe yönelik sermaye birikimindeki bu çelişkili süreçte belirleyici olan, hiç

kuşkusuz sanayileşmedir. Ülke içi kalkınmayı hedef alan bu strateji sanayileşmeyi hedef olarak seçtikten sonra, ikinci aşamada hangi malların üretileceği sorusu gündeme gelmektedir. Bruton'un açıkça belirttiği gibi bu soruya verilecek ilk cevap **tüketim malları** olacaktır. Hemen hemen tüm ülkelerde içe yönelik sermaye birikiminin başlangıcı, tüketim mallarının üretilmesi olmuştur. İçe yönelik sermaye birikim stratejisinde tüketim mallarının seçilmesinin temel nedeni, üretim ve ara malları ile karşılaştırıldığında tüketim mallarının daha az maliyetli olmasıdır. Diğer yandan tüketim malları için geniş bir pazar olanağı olması ve tüketim malları üretimi için girdi olarak ara mallara çok ihtiyaç duyulması tüketim malları ile başlamayı anlamlı kılmaktadır. Ama tüketim mallarının üretimi için gerekli olan altyapının ve gerekli girdilerin üretilmesi işlevini "kamu kesimi yüklenmiştir. Kamu kesimi büyük ölçüde özel kesime kaynak aktarmada kullanılan bir araç" işlevi görmüş ve bu anlamda daha çok ara mal üretiminde yoğunlaşmış ve üretilen ara mallar özel kesimin üretim faaliyetünde girdi olarak kullanıldığında fiyatlar düşük tutulmuştur. Bu anlamda içe yönelik sanayileşme sürecinde kamu ve özel kesimin üretken faaliyetleri birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir. Örnek olarak otomobil üretimi özel sektöre bırakılırken, otomobil üretimi için gerekli olan yassı çelik üretme işini kamu kesimi üstlenmiştir (Korum, 1977: 63-66).

Türkiye için sanayileşme ya da ticari kapitalistlerin üretken kapitalist olmaları oldukça kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Verilere baktığımızda içe yönelik sermaye birikimi döneminde Türkiye'nin kendine benzer olan ülkelere göre özellikle ülke içi piyasa olanaklarını tüketmede ne kadar hızlı olduğunu görüyoruz.

1979 yılında piyasanın gelişme hızına baktığımızda Türkiye'de sermayenin % 67 ile diğer ülkelerden daha hızlı geliştiğini görüyoruz. Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkeleri gelişme hızı ile geride bırakan Türkiye'nin özellikle özel yatırımlarda, ama daha çok dayanıklı tüketim mallarına yönelik yatırımlarda kısa zamanda önemli bir yol kat ettiğini anlıyoruz. (bkz. Tablo 1)

Tablo 1: Piyasa Büyüme Oranları (1974-1979)

Piyasa Büyüklüğüne Göre Sıralama	Piyasa Büyüklüğü ¹	Piyasa Yoğunluğu ²	Piyasanın Büyüme Hızı ³
Fransa	7,76	1,86	17
İtalya	6,91	1,56	18
Türkiye	2,10	0,64	67
Çekoslovakya	2,07	1,76	22
Hollanda	2,00	1,84	17
Romanya	1,82	1,07	51
Yugoslavya	1,78	1,04	35
İran	1,69	0,63	64
İsveç	1,60	2,46	4
Yunanistan	0,95	1,30	41
Mısır	0,93	0,30	41
Norveç	0,80	2,55	15
Danimarka	0,80	2,00	8
İspanya	3,95	1,38	35

1) Toplam piyasalar arası yüzdesi olarak

2) Bölgeler arası ticaret ortalama yüz kabul edildiğinde, kişi başına düşen piyasa zenginliği.

3) Geçen beş yıl içinde büyüme oranı.

Kaynak: TÜSİAD, 1979: 40

1950'lerden başlayarak üretken sermaye donanımının ülke içinde gözlemlenen hızlı gelişimi, aynı zamanda ülke içindeki ticari kapitalistlerin bir kısmının artık üretken kapitalist olmanın, yani doğrudan artı-değer yaratarak büyümenin önemini kavramış olduklarını görüyoruz. GSMH'nin yüzdesi olarak sabit yatırımlarda 1950'lerden itibaren önemli bir dizi değişim gerçekleştirilmiştir. Süreci anlamamız açısından endüstriyel üretimin ülke içi üretimine oranına baktığımızda, üretken sermaye donanımının artmasını daha iyi görebiliriz. 1962 yılında ülke içi toplam üretimin %30'u endüstriyel üretim iken, bu oran sırasıyla 1967 yılında % 48'e, 1972 yılında % 49'a ve 1978 yılında % 63'e ulaşmıştır. Türkiye'deki üretken sermaye donanımındaki artışı daha iyi anlamak için 1960-1970 ve 1970-1976 yıllarında Orta Gelir Düzeyine sahip 58 ülkede sıra ile yıllık endüstriyel üretim artışının %7,6 ve % 7,2 olmasına karşılık, bu oranın Türkiye için % 7,8 ve % 9,5 olduğunu görüyoruz. Diğer yandan üretken sermaye formasyonunun oluşumundaki bu olumlu gelişme eğilimini kendi içinde analiz ettiğimizde, imalat sanayiindeki gelişmenin daha çok dayanıklı tüketim malları ağırlıklı olduğunu görüyoruz.

DPT verilerine baktığımızda, tüketim malları üretiminin toplam imalat içinde %42,1'lik, ara malların %41'lik, yatırım mallarının ise sadece % 6.5'lik bir orana sahip olduğunu görüyoruz. (TÜSLAD, 1979:160). Öte yandan sermaye birikiminin özel kesim açısından sonucu, özel kesimin sermaye stokunun yılda ortalama % 16,4 oranı gibi bir hızla artmış olmasıdır (Ebiri vd., 1977: 58).

İçe yönelik sermaye birikiminin önemli denecek bir hızla artması, sermayenin daha bir kristalize olmasına ve dolayısıyla kendi ortak çıkarlarını daha fazla dile getirmesine olanak sağlamıştır. Özellikle ülkedeki kontrol yeteneklerinin artmasını sağlayan bu gelişme, iki farklı şekilde gerçekleşmiştir. İlk olarak piyasada belirli bir sermaye donanımına ulaşan bireysel sermayeler farklı olanakları kullanmak üzere "holding şirketleri biçiminde" organize olmaya yönelmişlerdir. Ekonomide artı-değer yaratma kapasitesinin üretken sermaye yatırımlarında olduğunu gören sermaye kesimi, "yatırım kapasitesini artırmak için ... sanayii sermayesiyle bankacılık ve ticareti biraraya getirerek ... başka yerlerde yaratılan kaynakları kullanma ve başka şekilde ulaşacaklarından daha hızlı bir büyüme olanağı elde ettiler" (Tekeli vd, 1982: 10). Ülkede sermaye stokunun büyük bir kısmını elinde tutan, daha çok aile yönelimli işletmeler, ekonominin tümü üzerinde denetim kurmayı, holding biçiminde örgütlenerek gerçekleştirmişlerdir. Holdingleşme eğilimi ise yukarıda Türkiye'nin sermaye birikimine ilişkin özellikleri sıralarken dile getirdiğimiz, az sayıda büyük firmanın egemenliğine yol açmıştır. Örnek olarak holdingleşmenin yasal alt yapısını da hazırlayan Koç Aile Şirketi 1963 yılında yeni bir yapılanmaya giderek Koç Holding A.Ş.'yi kurmuştur. 1976 yılında grup Garanti Bankası'nın hisse senetlerinin büyük bir kısmını satın alarak, ticaret, sanayi ve bankacılık işlevlerini kendi bünyesinde toplamıştır. Sermayenin toplam döngüsünün farklı işlevlerini içselleştiren Koç Holding, bir yandan para-sermaye olanaklarına daha kavuşurken, diğer yandan dış etkenlere karşı riski azalttığı gibi içe yönelik sermaye birikim stratejisinde özel bir önemi olan kamu bürokrasisi ile ilişkileri holdingin kazandırdığı nüfuz alanı içinde oldukça etkin kullanmışlardır. 1976 Yılında 50. kuruluş yılını kutlayan Koç Topluluğu 59 şirketten oluşuyordu. Topluluğun kuruluşlarında 26.000, 566 yan sanayi kuruluşunda ise yaklaşık 50.000 kişi çalıştırılıyordu.

Bireysel sermayelerin sermaye donanımındaki bu artışla birlikte bir sınıf

olarak ama özellikle büyük sermayenin çıkarlarını belirli bir politik gündem oluşturarak yaşama geçirecek Türkiye Sanayi ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) 1971 yılında yani askeri darbeden hemen sonra 14 büyük sanayici tarafından kuruldu. Örgüt daha çok İstanbul merkezli büyük sermayenin çıkarlarını savunuyordu. TÜSİAD Başkanı Ali Koçman'ın işaret ettiği gibi "TÜSİAD farklılıklar içermekle birlikte, Türkiye'deki büyük iş sahipleri ile holdingleri temsil etmektedir" (Gülfidan, 1993:25). Sermaye birikim sürecine bağlı olarak güçlenen ve örgütlü bir şekilde çıkarlarını dile getiren büyük sermaye, TÜSİAD kanalı ile politik süreçlere direkt müdahale olanağını elde etmiştir. İçe yönelik sermaye birikiminin artık sürdürülemez olduğu noktada, TÜSİAD dışa yönelik sermaye birikiminin de temel çerçevesini belirlemiştir. İçe yönelik sermaye birikiminin açık bir krize girdiği 1979 yılı, aynı zamanda TÜSİAD'ın Türkiye ekonomisine/toplumuna bir dizi müdahalenin yapılmasının zorunluluğunu işaret ettiği yıllar olmuştur. 1979 Mayıs'ında bir kaç gazetede yayınlanan "Çıkış İçin Realist Yol" başlıklı TÜSİAD haber-yorumunda, Türk endüstrisinin hastalıkları sayılmaktadır. Bunlar; ihracatın düşük düzeyde olması, döviz yetersizliği, enerji arzındaki yetersizlik, işsizlik ve enflasyon olarak sıralanmıştır. Bu hastalıklara yol açan temel nedenin ise aşırıya varan devlet müdahaleleri olduğuna işaret edilmiş; serbest girişimcilik ruhunun zayıflığının aynı zamanda liberal demokrasinin de zayıflamasına neden olacağı belirtilmiştir. (Eralp, 1988: 233). TÜSİAD'ın bu uyarıları ya da müdahaleleri kısa sürede ordu tarafından karşılık bulacak ve yeni sermaye birikimi için gerekli düzenlemeler silahların gölgesinde hayata geçirilecektir.

İçe dönük sermaye birikimini tanımlayan diğer önemli özellik, üretken sermaye formasyonunun hazırlanması için, emeğe artan oranda ihtiyaç duyulmasıdır. Türkiye deneyiminde de gözlemleneceği üzere sanayileşme sürecine paralel olarak gelişen emek ihtiyacı, beraberinde kısa sürede muazzam sayılara ulaşan bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına ve ölçek ekonomilerine bağlı olarak da işçilerin belirli mekanlarda yoğunlaşmasına neden olmuştur. Özellikle Türkiye açısından üretken yatırımların yoğunlaştığı Batı Anadolu, kapitalist üretim ve paylaşım ilişkilerinin yoğunlaştığı mekanlar olduğu ölçüde, işçi sınıfının mücadele alanları da bu mekanlarda yoğunlaşmıştır. İşçi sınıfının 1950'li yıllardan itibaren gelişimi, özellikle formel ekonomide gözlemlenen gelişme, içe yönelik sermaye birikimi açısından önem arz eden piyasasının gelişimiyle de ilişkilidir.

İçe dönük sanayileşme sürecinde bu anlamda, özellikle ithal ikameci sanayileşmenin sürdüğü sektörlerde, üretken kapitalistlerin tekelci olmasına bağlı olarak ücretler genellikle sanayü ortalamalarının üzerinde seyretmiştir. İşçilerin görece yüksek oranlı ücretler aldığı bu sektörler aynı zamanda sendikalaşmanın en yoğun olduğu sektörler olmuştur. Hiç kuşkusuz bu gelişme içe yönelik sermaye birikim stratejisinin üretken kapitalistler ile işçiler ve devlet arasında bir ittifak olduğu anlamına gelmiyor.⁴⁰ Türkiye'de işçi sınıfının sermaye ve devlete karşı büyük çaplı mücadelesi tam da bu yıllarda gerçekleşiyor. Aslında işçi sınıfının 1960'ların sonundan itibaren gösterdiği sınıfsal gelişme ve mücadele eğilimi aynı zamanda sermaye birikimine içkin olan temel bir çelişkinin, emek-sermaye çelişkinin Türkiye'de açığa çıkış tarzını ifade ediyordu. Çelişkinin arttığını gösteren önemli değişken, örgütlü yani sendikalı işçilerin sayısında gözlemlenen artış olmuştur. 1973 yılında 2.658.400 işçi sendikalı iken bu sayı 1977 yılında 3.807.600 olmuştur. Grevlerin sayısında da bu yıllarda önemli bir artış gerçekleşiyor. 1963 yılında Türkiye'de sadece 7 grev gerçekleşirken, bu sayı içe yönelik sermaye birikiminin krize girdiği 1980 yılında 227'ye ulaşmıştır. Aynı şekilde greve katılanların sayısı 1963 yılında 1.374 iken, 1980 yılında bu sayı 36.000'in üzerine çıkmıştır. Yoğun mücadelelerle geçen bu dönemde işçilerin bölüşüm ilişkileri içerisindeki etkin konumları reel ücretlerdeki artışa da yansıyor. 1975 yılı 100 alındığında iki yıl içinde yani 1977 yılında ücretler 204,6'ya yükseldiğini görüyoruz. İçe yönelik sermaye birikiminin kolay aşaması denen içe dönük dayanıklı mal üretiminin Türkiye'de gelişmesi, sermaye donanımının kendi ölçüleri içinde önemli bir oranda artmasına yol açarken, aynı zamanda emek-sermaye arasındaki çelişkilerin de yoğunlaşmasına neden olmuştur. Türkiye'de 1980'lerde gerçekleşen değişimi ihracata yönelik sanayileşme olarak adlandırmak bu anlamda yetersiz olacaktır, çünkü 1980'lerden itibaren gerçekleşen değişimi tanımlayan en önemli özellik, askeri müdahale ile birlikte işçi sınıfının toplumsal örgütsel donanımının azaltılması yönünde olmuştur. Yine 1980'lerde gerçekleşen ve

⁴⁰ Türkiye'de genel kabul gören bir yaklaşım, içe yönelik sermaye birikim stratejisini sermaye, devlet ve işçi arasında iç pazar dolayında kurulan bir ittifak biçiminde açıklar. Bu konuda en açık yorum Çağlar Keyder'inkidir. Buna göre bahsedilen dönemde "işçi sınıfına belli bir örgütlenme özgürlüğünün verilmesi, hem politik hem de ekonomik sistem açısından rasyoneldi; böylece hem sosyal ittifaklar devam ediyor, hem de iç pazarın oluşması ve genişlemesi sağlanıyordu." (1987:21) Bu dönemi tanımlamak için sıkça dile getirilen bir diğer benzer tanımlama 'popülizm' olmuştur. Bu tür analizlerin sınıf merkezli eleştirisi için bkz. Savran, 1992:101.

yeni sermaye birikimi için önemli olan bir diğer değişken, üretimin fabrikalardan sokaklara evlere taşınarak, işçi sınıfının mekansal yoğunlaşmasını azaltmak, kadın ve çocuk emeğinin kullanılmasına olanak tanıyan üretim biçimlerine yönelmek olmuştur.

İçe yönelik sermaye birikim tarzının Türkiye'ye özgü önemli bir diğer özelliği tarım kesiminin gereken ve beklenen hızla kapitalistleşme sürecine entegre olmamasıdır. Türkiye'de tarımsal kesimden, sanayi kesimine kaynak aktarmanın aksine tarım kesimi sürekli olarak devletin koruması altında olmuş, tarım reformu hiçbir zaman gerçekleşemediği gibi, tarımsal girdiler devlet tarafından destek görmüştür. Bu açıdan tarımsal malların sanayi malları karşısındaki konumu ve iç ticaret hadleri sürekli olarak tarım lehine gelişmiş yani tarımdan sanayiye kaynak aktarımı gerçekleşmemiştir. Hiç kuşkusuz içe dönük sermaye birikim süreci açısından tarımla-sanayi arasındaki bu ilişkinin niteliği oldukça önem arz etmekte. İçe dönük sermaye birikim süreci, ülke içi sınıfsal dinamikler göz önüne alınmadan anlaşılabilir. Türkiye'de tarım-sanayi arasındaki ilişkinin niteliğini anlamak için Kurtuluş Savaşı'ndan itibaren ekonomik yapıda ve siyasi yapıda büyük etkinliğe sahip olan toprak sahiplerinin (toprak ağaları) varlığını ve varlık nedenlerini dikkate almak gerekiyor. Bu kesimin bir güç olarak varlığı, tarımsal ürünlerin fiyatlarının diğer fiyatlardan daha fazla artış göstermesine neden olmuştur.

İçe yönelik sermaye birikim sürecinde devlet çifte işlev yüklenmiştir; bir yandan müdahaleler ile tüccarlıktan sanayiciliğe geçişi hızlandırırken, diğer yandan ülke içine giren uluslararası sermaye ile işbirliği içinde olan gelişmekte olan yerel sermayeyi genel olarak uluslararası sermayenin olumsuz etkilerinden korumaya yönelmiştir. Çelişkili gibi gözükse de bu ilişki ağında önemli olan ulusal pazara direkt olarak yatırım yapan yabancı ve yerli sermaye ile bunun dışında kalan uluslararası sermaye ayrımıdır.

Devletin sanayi burjuvazisini desteklemede kullandığı en önemli araçlardan biri, özel kesimin yatırım faaliyetlerini ya da varolan yatırımlarını genişletebilmesi için ucuz finansal kaynak sağlamaktır. Kredi faizlerinin düşük tutulması, mevduat faizlerinin sürekli olarak belirli sınırlar içinde tutulması, içe yönelik kalkınmanın en önemli araçlarından biridir. Nominal faiz oranlarının enflasyonun gerisinde kalması ve bu anlamda "negatif faiz uygulaması", sanayicilerin kredi kullanmasını kârlı kılmaktadır. Ulusal

burjuvazinin yatırımlarda öz sermaye yerine borçlanarak üretimi başlatması, içe dönük sermaye birikim stratejisinin en önemli araçlarından biridir.

Devletin içe yönelik sanayileşme stratejisinde üstlendiği en önemli işlevlerden bir diğeri ise hiç kuşkusuz, ülke içinde desteklenmesine karar verilen sektörlerin uluslararası dinamiklerden korunmasıdır. İçe dönük sermaye birikiminin kalkınma literatüründe "ithal ikamesine dayanan kalkınma stratejisi" olarak adlandırılmasının nedeni de, devletin bu koruma işlevini üstlenmesinden kaynaklanır (Bruton, 1970: 128). Korumanın ilk yolu, döviz kurunun serbest piyasada belirlenmesine izin vermemek ve sabit döviz kuru politikası izlemektir. Devletin sorumlu kıldığı Merkez Bankası ya da bir diğer idari birim, belirli aralarla ülke parasının diğer paralar karşısındaki durumunu belirleyen bu sistemi uygulamada "aşırı değerlenmiş döviz kuruna" neden olmuştur. İçe dönük sanayileşme stratejisine uygun görünen bu müdahale ile, sanayileşme için gerekli yabancı malların ithali ucuzlarken, ihracat olumsuz yönde etkilenmiştir. Aşırı değerlenmiş döviz kurunun ilk ve en önemli etkisi, sanayicilerin ya da yeni gelişmekte olan sanayii burjuvazisinin sabit kur garantisi altında üretim için gerekli girdileri ithal ederek, üretimi gerçekleştirmesi ve ülke içinde korunan pazara yüksek kârlarla sürülmesidir. Sabit döviz kuru ile böylece bir taşla iki kuş vuruluyordu; bir yandan aşırı değerlenmiş kur sayesinde üretim için gerekli ithalat ucuzla sağlanıyor, diğer yandan ise ihracata yani dünya pazarına yönelme bir anlamda sınırlanmış oluyordu.

İçe yönelik sanayileşmede, sanayii burjuvazisine en çok hareket alanı sağlayan hiç kuşkusuz dış ticaret üzerine direkt sınırlamaların konmasıdır. Devlet, sabit döviz kuru ile başlayan müdahalesini, bu sefer dış ticarete doğru genişletir. Burada "yasaklar", "miktar kısıtlamaları", "gümrük ve diğer vergiler" ile dış ticaret akımının özellikle üretime karar verilen mallarda önemli ölçüde önüne geçer. Dış ticaret hareketleri üzerine konan sınırlar, sadece ülke içinde üretilmeye başlanan sektörleri korumanın ötesinde, ihracatın kısıtlı olduğu ekonomide, üretim için gerekli ithal malları için gerekli döviz kaynaklarının gereksiz malların ithalinde de da kullanılmasını sağlamaktadır.

Gerek döviz kuru ve gerekse dış ticaret üzerine konan sınırlamalarda sonuç olarak, ihracat temelli mallardan, ülke içi üretime yönelik mallara bir kaynak

aktarımı söz konusudur. Bu, yukarıda verdiğimiz pre-kapitalist güçlerle yeni gelişen sanayi burjuvazisi arasındaki mücadelenin gerçek zeminini ele verir. Birkaç temel hammadde ile tarımsal madde ihracatında uzmanlaşan ticari sermaye ve ihracatçı kesim, dolayısıyla tarımsal kesim ile hammadde kaynaklarının mülkiyetine sahip olan içe dönük sanayileşmeden en çok etkilenen kesimler olurlar. Mücadelede sanayii kapitalistleri başarılı oldukları ölçüde, ekonomide aslında gittikçe artarak ihtiyaç duyulan ara malların ithalatı için gerekli döviz kaynağı daha zor bulunur. Döviz ihtiyacı bu anlamda içe yönelik sermaye birikiminin, dünya sermayesine bağımlı olmasının bir göstergesi olduğu gibi, dünya düzeyinde işleyen sermaye birikim sürecine katılmasını da zorunlu kılan bir özellik olur.⁴¹

4. İçe Yönelik Sermaye Birikiminin Krizi

İçe yönelik sermaye birikiminin başlangıcının yani kolay aşamasının, ülke içinde tüketim mallarının üretilmesi aşaması olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu aşama daha çok, az bir teknoloji ve sermaye ile hazır bir pazar avantajları yüzünden tercih edilmiştir. Fakat bu aşamada belirleyici olan ülke içi pazar, ülke içinde tamamen desteklenen ulusal burjuvazinin gelişimine paralel olarak yetersiz olmaya başlar. Hirschman'ın ithal ikamesinin "çoşkun" aşaması olarak tanımlandığı bu kolay aşamada, yeni kurulan sanayii birimlerinde üretim ve kârlar büyük bir hızla artış gösterir ve kalkınının bu aşaması yüksek büyüme ve karlardan, vaktinden önce doygunluk aşamasına girer (Hirschman, 1968: 13).

Devletin de katkıları ile yoğun kaynak aktarılan üretken burjuvazi, korunmuş pazar ve ucuza sağlanan ara ve sanayii malları ile hızla üretimin ilk ihtiyaçlarını yerine getirirken, hızla kalkınma için hiç de uygun olmayan bir ortama daha yeterli donanım kazanmadan girmiştir.. Hirschman bunu Latin Amerika deneyimi dolayında ele alırken bu ülkelerin bir çoğunun, ithal ikamesinin erken döneminde elde edilen başarıların etkisinde kalarak endüstriyi zamanından önce üstesinden gelemeyecekleri bir ekonomik alana çektiklerini ve devamla Latin Amerika ülkelerinin ithal ikamesine dayalı

⁴¹ Sermayenin dünya ölçeğinde eşitsiz işleyişine eklenen geç kapitalistleşen ülkeler için kriz, birbiriyle ilişkili iki düzeyde açığa çıkabilmektedir. Bir yandan sermayenin içsel dinamiklerine bağlı olarak kâr oranlarının düşmesi, diğer yandan bağımlı bir sermaye birikimi olmasından dolayı borç ve döviz krizi olarak kendini gösterir.

balayının kısa sürdüğünü ifade etmiştir. (Hirschman, 1968: 13).

İçer yönelik sermaye birikiminin olanaklarının tüketilmesi Türkiye için de oldukça kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Özellikle yatırım yapılan dayanıklı tüketim mallarının ülke içi piyasada doyum noktasına ulaşması (bkz. Tablo 1), üretken sermayeler için yeni yatırımları zorunlu kılmıştır. Sermaye birikiminin bu aşamasında pazar olanaklarını ve dayanıklı tüketime yönelik yatırım olanaklarını tüketen sermaye için dünya ekonomisi ile eşitsiz eklemelenmenin kaçınılmazlığı, yapısal bir gerçeklik olarak açığa çıkmaya başlamıştır. Bu aşamada dünya ekonomisi ile eklemelenme kaygısının kapitalistler için neden değil, bir sonuç olduğunun ısrarla dile getirilmesi gerekiyor. *Amaç başlı başına dünya ekonomisi ile bütünleşme değil dışa yönelik sermaye birikimi kanalıyla daha fazla artı-değer yaratma veya yaratılan değerlerin yeniden paylaşılmasıdır.* Bu anlamda bağımlılık okulunun vurguladığı gibi az gelişmiş ülkelerde sermaye birikiminin olmadığı yönündeki bir yanılsamaya düşmemek gerekiyor. Tam tersine, gelişmekte olan ülkelerdeki sermaye birikiminin belirli bir aşamaya ulaşması, bağımlılığın artmasına neden olmuştur. Ülke içinde tüketim mallarının üretiminden ara ve yatırım mallarının üretimine geçiş başladıkça, ithalatın yapısal olarak değişiklik geçirdiğini görüyoruz. Dayanaklı tüketime yönelik üretimdeki gelişmeye bağlı olarak tüketime yönelik ithalat miktarında azalma olurken, yatırımın yöneldiği ara ve yatırım mallarına yatırım beraberinde hammadde ithalatının yoğunlaşarak artmasına neden oluyor. Türkiye’de 1950’den 1978’e kadar tüketime yönelik mallara ilişkin ithalat %20,6’dan %2,9’lara düşerken, hammadde ithalatı %33,4’ten %62,4 gibi bir düzeye çıkmıştır. Bu olgunun sanayileşme sürecine geç başlayan ülke kapitalistleri açısından anlamı, sanayileşmenin erken dönemlerinde üretim yapan sanayicinin aslında hâlâ ticaret sermayesinin özelliklerini taşıyor olmasıdır. Bu anlamda üretim sürecini başlatan yerli kapitalist, bir yandan özellikle devlet desteğinin de varlığında üretim için gerekli olan girdileri ucuza elde ederken, diğer yandan üretim daha çok montaj biçiminde gerçekleşmektedir. Böylece yaratılan artı-değer, montaj üretiminin sınırlarında gerçekleşir. Bu, oldukça önemli bir ayrımdır ve sermaye birikim süreci geliştikçe kapitalist, ticari kâr yerine artı-değere, işçinin yarattığı değere el koymaya yönelir. Fakat henüz üretken sermaye donanımının başlarında olduğu için ve üretim de ülke içi dayanıklı mallara yönelik olduğu için, ekonomi dış dünyadan sağlayacağı girdiler için

yeterli kaynağa veya döviz kazancı sağlayacak bir üretim yapısına sahip değildir. Türkiye'nin 1950'lerden 1980'lere yani kriz yıllarına kadar geçen süredeki ihracat performansına baktığımızda, bu durumu açık bir şekilde görebiliyoruz. Türkiye'nin ihracat özelliklerine baktığımızda 1950'li yıllardan 1978'e kadar temel belirleyici kalemi tarım ve hayvancılık ürünlerinin oluşturduğunu görüyoruz. 1950 yılında ihracatın % 75,1'i tarım ve hayvan ürünlerinden oluşurken, bu oran 1978'de sadece %67,4 düzeyinde kalmıştır. Bu oran bize endüstriyel üretimin daha çok ülke içi tüketime yönelik olduğunu gösterirken, endüstriyel ürünlerin ihracatında belirli bir gelişme eğilimi olduğunu görüyoruz. İthalat ve ihracatın yıllara göre gelişimini bir arada değerlendirdiğimizde 1980'lerde içe yönelik sermaye birikim krizinin açığa çıktığı biçimi yani döviz krizini görmüş oluruz. Krizin döviz krizi olarak açığa çıkışı, ilk elden sermaye donanımını daha sermaye-yoğun mallara yönlendirecek üretken sermayenin bağımlı bir sermaye oluşunu açığa çıkarırken, diğer yandan döviz krizinin varlığı üretimde yaratılan artı-değerin düzeyinin dünya ölçeğinde yeterli olmadığını gösteriyor. Bu aşama, ulusal sermayelerin dünya ölçeğinde işleyen sermaye ile eklemlenme isteğinin ve aynı zamanda zorunluluğunun açığa çıktığı aşamadır.

İçe yönelik sermaye birikiminin dinamik bir süreç olduğu ve gerçekten de dışa bağlı olduğu için döviz kısıtı anlamlı bir kısıttır, fakat bunun yanı sıra analize mutlaka ülke içi üretim süreçlerinde sanayi sermaye birikim sürecinin yarattığı emek-sermaye ilişkilerinin dolayında ortaya çıkan kısıtların da katılması gerekiyor.⁴² Sanayisermayesi için, üretimde artan oranda emek kullanma isteği, özünde daha önceki erken dönem sermaye-emek ilişkilerinin yeniden tanımlanması ihtiyacını gündeme getirir:

Ülke içi dayanıklı ve ara mallarda yukarıda gözlemlediğimiz sermaye stoku artışı bu sektörlerde sermayenin geri getiri oranının önemli ölçüde düşmesine neden olmuştur. İçe yönelik sermaye birikiminin yoğun bir şekilde gerçekleştiği 1960'lı yıllardan itibaren sanayide üretici fiyatlarıyla katma değer artışı %10 dolayında gerçekleşirken, 1976 yılında % 9.3, 1977'de 7.0, 1978'de 0.5 1979'da -4.3 düzeyinde gerçekleşmiştir. Katma değer artış hızında gözlemlenen bu hızlı düşüş, aynı şekilde son yirmi yıl içinde GSYİH'nin %-0.3 düzeyinde gerçekleşmesine neden olmuştur (TÜSİAD,

⁴² Yukarıdaki ele alış tarzı Ahmet Aker'in 1975 tarihli çalışmasından etkilenecek geliştirilmiştir.

1980:2). Diğer yandan Marksist terminolojinin operasyonel hale getirilmesiyle yapılan bir hesaplama göre 1980'in kâr ve sömürü oranının düştüğü yıl olduğu bulgulanmıştır. Kâr oranı 1963 yılında 0,15898, 1980 yılında ise 0,11986 olarak bulunmuştur. Aynı şekilde aynı yıllar için sömürü oranının 1,948106'dan 1,225752'ye düştüğü bulgulanmıştır (Altuok, 1998).

Tüm bu gelişmeler, üretken kapitalistlerin krize karşı bir dizi önlem almalarını zorunlu kılmıştır. İçine girdikleri kârlılık krizi ve döviz kısıtını aşmak için, üretimi ara ve sanayi mallarına çekme (daha fazla yerli emek kullanma) yönündeki bir stratejiye yönelmişlerse de, bu stratejilerinin önündeki en önemli engelin döviz yetersizliği olduğunu görmüşlerdir. Bu istek Üçüncü Beş Yıllık Planda kendini göstermiştir:

İkame politikasında önceliği yatırım mallarına ve ara mallarına veren değişiklik göz önünde tutularak Üçüncü Plan döneminde geliştirilmesi hedef alınan sanayilerin himayesi ve ihracata dönük sanayilerin teşviki için gerekli düzelmeler yapılacak ve bu sanayilerin temel hammadde girdilerinden olan ürünlerin yurt içinde üretilmediği takdirde, gümrük kolaylığı sağlanarak ve kısıtlama olmaksızın ithali gerçekleştirilecektir. (Aktaran Eralp, 1981: 628)

Üçüncü planın amaçları göz önüne alındığında iki temel çözüm önerildiği ortaya çıkar; ilki, daha fazla ülke içi emek kullanma ve artı-değer elde etme anlamında sanayi ve ara mal üretimine geçme, ikinci olarak ekonomide döviz kazandırıcı faaliyetleri artırmak yönünde olmuştur. Aslında ara ve sanayi malların üretimine geçmenin bir yandan ekonomiye döviz kazandırıcı olduğu düşünülmüş, ikinci çözüm ise ekonominin belirli kesimlerinde ihracata yönelmedir ki, Haldun Gülalp'ın vurguladığı gibi 1970'lerin bu beklentileri sermaye birikim sürecini dışa dönük hale getirmenin ilk nüvelerini içinde taşımaktadır (Gülalp, 1983: 62).

Kaynakça

- Aker, A. (1972) *12 Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme*, İstanbul: Sander.
- Aktan, C. C. (1995) *Optimal Devlet*, İstanbul: TÜSIAD.
- Albritton, R vd. (der.) (2001) *Phases of Capitalist Development Booms, Crises and Globalizations*, Londra: Palgavre.
- Alper, E. C. ve Öniş, Z. (2001-2002) "Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler: Sermaye Hareketlerinin Liberalleşmesi Sonrasında Türkiye Deneyimi", *Doğu Batı*, (Kasım-Aralık-Ocak), 17.
- Atıok, M. (1998) "İmalat Sanayiinde Sömürü Oranı 1963-1994", *ODTÜ Uluslararası İktisat Kongresi'ne Sunulan Tebliğ*.
- Ataay, F. (2001) "Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü", *Praksis*, 2, 53-96.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler İktisat Grubu (2001) *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler*, www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm
- Bruton, H. J. (1970) "The Import Substitution Strategy of Economic Development: A Survey", *Pakistan Development Review*, 10.
- Bryn, D. (1987) "The State and the Internationalization of Capital: An Approach to Analysis", *Journal of Contemporary Asia*, 17 (3)
- _____ (1995) "The Internationalisation of Capital and Marxian Value Theory", *Cambridge Journal of Economics*, 19.
- Bina, C. ve Yaghamanian, B. (1988) "Import Substitution and Export Promotion within the Context of the Internationalization of Capital", *Review of Radical Political Economics*, 20 (2-3)
- _____ (1990) "Post-war Global Accumulation and the Transnationalization of Capital", *Review of Radical Political Economics*, 22 (1), İkbahar.
- Başkaya, F. (1992) *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara: İmge.
- Cumings, B. (1989) "The Abortive Abertura: South Korea in the Light of Latin America", *New Left Review*, 173
- Deyo, F. C. (1987) *The Political Economy of The New Asian Industrialism*, Londra: Cornell University Press.
- Ebir, K.; Bozkurt, Z. ve Çulfaz, A. (1977) *Türkiye İmalat Sanayiinde Sermaye ve İşgücü*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Emek Platformu (2001) "Emek Platformu Programı", *Emek Platformu Sempozyumu 24-25 Mart*, Ankara: TMMOB.
- Eralp, A. (1988) "The Politics of Turkish Development Strategies", Finkel, A. ve Riman, N. (der.) *Turkish State and Turkish Society* içinde, SOAS Centre of Near and Middle Eastern Studies.
- Economist (1997) "Import-Import", *Economist*, November.
- Ercan, F. (1997) *Para ve Kapitalizm*, İstanbul: Ceylan.
- _____ (1998a) "Neo-Liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Birikim Süreci ve Değişen Sermaye İçi Bileşenler: 1980 Sonrası İçin Çerçeve Denemesi", *İktisat Dergisi*, 378.
- _____ (1998b) "Meta ve Para Analizinde Finans Kapital (1970 Sonrası Yaşanan Ekonomik İlişkiler İçin Teorik Bir Çerçeve)", *Ekonomik Yaklaşım*, Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü, 8 (27).

Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu, İstanbul: Kaynak.

_____ (1993) *Ulusal Kalkınmacılığın İflosu*, İstanbul: Metis.

Landsberg, M. (1987) "Export-led Industrialization in the Third World: Manufacturing Imperialism", Peet, R. (der.), *International Capitalism and Industrial Restructuring*, Boston: Allen & Unwin.

Lenin, V.I. (1972) "A Characterisation of Economic Romanticism" *Collected Works*, cilt 2, Moskova: Progress Publishers.

_____ (1982) *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, çev. S. Erdoğan, Ankara: Sol.

_____ (1982) *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*, Moskova: Progress.

_____ (1974) *Halkçı İktisat*, İstanbul: Birlik.

Marx, K. (1976) "Appendix: Results of the Immediate Process of Production", *Capital-I*, Londra: Penguin Classics.

Marx, K. (1979) *Kapital-II*, çev. A. Bilgi, İkinci Baskı, Ankara: Sol.

Marx, K. (1986), *Kapital-I*, çev. A. Bilgi, Üçüncü Baskı, Ankara: Sol.

Marx, K. (1990) *Kapital-III*, çev. A. Bilgi, İkinci Baskı, Ankara: Sol.

Munck, R. (1985) *Politics and Dependency in The Third World*, Londra: Zed.

Overbeek, H ve Pijl, K.V.D. (1993) "Restructuring Capital and Restructuring Hegemony", Overbeek, H (der.), *Restructuring Capital and Restructuring Hegemony in The Global Political Economy*, Londra: Routledge.

Ross, R.J.S ve Trachte, K.C. (1990) *Global Capitalism*. New York: State University of NY.

Rowthorn, B. (1985) *Kapitalizm, Çelişki ve Enflasyon*, çev. C. Günay, Ankara: Birey Toplum.

Sayer, A (1995) *Radical Political Economy*, Oxford: Basil Blackwell.

Savran, S. (1984) "Brezilya Mucizesi Üzerine", *Yapıt*, sayı 1.

_____ (1992) *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, İstanbul: Kardelen.

Scott, J. (1979) "Finance Control", *Economy and Society*, 8(3)

Shaikh, A. (1987) "The Poverty Algebra"; Albelda, R. vd. (der.) *Alternatives to Economic Orthodoxy*, New York: M.E.Sharper Inc.

Sönmez, M. (1990) *Kırk Haramiler Türkiye'de Holdingler*, Ankara: Arkadaş.

Smith, T. (2000) *Technology and Capital in the Age of Lean Production*, NY: Suny.

Steven, R. (1994) "New World Order: A New Imperialism", *Journal of Contemporary Asia*, cilt 24/3.

Storper, M. (2001) "The Poverty of Radical Theory Today: From the False Promises of Marxism to the Mirage of the Cultural Turn", *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt 25, sayı 1.

Şeni, N. (1978) *Emperyalist Sistemde "Kontrol Sanayii" ve Ereğli Demir-Çelik*, İstanbul: Birikim.

Taylor, J. G. (1979) "Üretim Tarzları Eklemlenmesinin Ortaya Çıkışı ve Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkileri", Ersoy, M. ve Keskinok, Ç. (der.), *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Ankara: Birey ve Toplum.

TÜSİAD (1979) *The Turkish Economy 1979*, İstanbul: TUSIAD.

Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu, İstanbul: Kaynak.

_____ (1993) *Ulusal Kalkınmacılığın İfması*, İstanbul: Metis.

Landsberg, M. (1987) "Export-led Industrialization in the Third World: Manufacturing Imperialism", Peet, R. (der.), *International Capitalism and Industrial Restructuring*, Boston: Allen & Unwin.

Lenin, V.I. (1972) "A Characterisation of Economic Romanticism" *Collected Works*, cilt 2, Moskova: Progress Publishers.

_____ (1982) *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, çev. S. Erdoğan, Ankara: Sol.

_____ (1982) *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*, Moskova: Progress.

_____ (1974) *Halkçı İktisat*, İstanbul: Birlik.

Marx, K. (1976) "Appendix: Results of the Immediate Process of Production", *Capital-I*, Londra: Penguin Classics.

Marx, K. (1979) *Kapital-II*, çev. A. Bilgi, İkinci Baskı, Ankara: Sol.

Marx, K. (1986), *Kapital-I*, çev. A. Bilgi, Üçüncü Baskı, Ankara: Sol.

Marx, K. (1990) *Kapital-III*, çev. A. Bilgi, İkinci Baskı, Ankara: Sol.

Munck, R. (1985) *Politics and Dependency in The Third World*, Londra: Zed.

Overbeek, H ve Pijl, K.V.D. (1993) "Restructuring Capital and Restructuring Hegemony", Overbeek, H (der.), *Restructuring Capital and Restructuring Hegemony in The Global Political Economy*, Londra: Routledge.

Ross, R.J.S ve Trachte, K.C. (1990) *Global Capitalism*. New York: State University of NY.

Rowthorn, B. (1985) *Kapitalizm, Çelişki ve Enflasyon*, çev. C. Günay, Ankara: Birey Toplum.

Sayer, A (1995) *Radical Political Economy*, Oxford: Basil Blackwell.

Savran, S. (1984) "Brezilya Mucizesi Üzerine", *Yapıt, sayı 1*.

_____ (1992) *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, İstanbul: Kardelen.

Scott, J. (1979) "Finance Control", *Economy and Society*, 8(3)

Shaikh, A. (1987) "The Poverty Algebra"; Albelda, R. vd. (der.) *Alternatives to Economic Orthodoxy*, New York: M.E. Sharper Inc.

Sönmez, M. (1990) *Kırk Haramiler Türkiye'de Holdingler*, Ankara: Arkadaş.

Smith, T. (2000) *Technology and Capital in the Age of Lean Production*, NY: Suny.

Steven, R. (1994) "New World Order: A New Imperialism", *Journal of Contemporary Asia*, cilt 24/3.

Storper, M. (2001) "The Poverty of Radical Theory Today: From the False Promises of Marxism to the Mirage of the Cultural Turn", *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt 25, sayı 1.

Şeni, N. (1978) *Emperyalist Sistemde "Kontrol Sanayii" ve Ereğli Demir-Çelik*, İstanbul: Birikim.

Taylor, J. G. (1979) "Üretim Tarzları Eklemlenmesinin Ortaya Çıkışı ve Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkileri", Ersoy, M. ve Keskinok, Ç. (der.), *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Ankara: Birey ve Toplum.

TÜSIAD (1979) *The Turkish Economy 1979*, İstanbul: TUSIAD.

Tekeli, İ. vd. (1982) *Türkiye Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma*, Ankara: ODTÜ.

Tekeli, İ. ve Menteş, G. (1982) "Türkiye'de Holdingleşme ve Holding Sisteminin Mekanda Örgütlenmesi", *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Ankara: Turhan.

Trotsky, L. (1977) *The History of the Russian Revolution*, çev. M. Eastman, Londra: Pluto Press.

Trotsky, L. (1987) "Report on The World Economic Crisis and new tasks of the Communist International", *First Five Years of the Comintern*.

TÜSIAD (1979) *The Turkish Economy 1979*, İstanbul: TUSIAD.

TÜSIAD (1980) *1980 Yılı'nın Ortalarında Türk Ekonomisi*, İstanbul: TUSIAD.

Weeks, J. (1981) *Capital and Exploitation*, Edward Arnold, London.

World Bank (2000) Turkey Country Economic Memorandum Structural Reforms for Sustainable Growth", *Document of The World Bank*, Report No:20675-TU.

World Bank (1997) *The State in a Changing World*, World Development Report, New York.

Yaffe, D. (1994) "Value, Price and The Neo-Ricardians: An Introductory Note". Mohun, S. (der.) *Debates in Value Theory*, Londra: St.Martin's Press.

Yalman, G. (1984) "Gelişme Stratejileri ve Stabilizasyon Politikaları, Bazı Latin Amerika Politikalarının Deneyimleri Üzerine". Tekeli, İ.. vd. (der.) *Türkiye'de ve Dünya da Yaşanan Ekonomik Bunalım*, Ankara: Yurt.